

SOSYAL, İNSAN VE İDARİ BİLİMLERDE ÖNCÜ VE AKADEMİK ÇALIŞMALAR

All Sciences Academy

*SOSYAL, İNSAN VE
İDARİ
BİLİMLERDE
ÖNCÜ VE
AKADEMİK
ÇALIŞMALAR*

Editör
Prof. Dr. Osman YILMAZ

Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Öncü ve Akademik Çalışmalar
Editör: Prof. Dr. Osman YILMAZ

Dizayn: All Sciences Academy Design

Basım Tarihi: Haziran 2025

Yayıncı Sertifika Numarası: 72273

ISBN: 978-625-5900-68-5

© All Sciences Academy

www.allsciencesacademy.com

allsciencesacademy@gmail.com

İÇERİK

- 1. Bölüm** **5**
Lütfen Beni Öldürme Filminde Özne-İktidar İlişkisi Ve Özneleşme
Cemile Nur ÜNLÜ, Şahmurat ARIK
- 2. Bölüm** **17**
Truman Show Filminde Efendi-Köle Diyalektiği Tezahürü: Gerçeklik ve Kurgu Mücadelesi
Gamze OĞUZ, Şahmurat ARIK
- 3. Bölüm** **39**
Azerbaycan'ın Temel Dış Politika Dinamikleri ve Haydar Aliyev Dönemi Dış Politika
Kadir SANCAK
- 4. Bölüm** **56**
Kapadokya Bölgesindeki Traverten Oluşumları ve Jeosit Potansiyeli
Sueda Nur KELEŞ, Feyza DİNÇER

Lütfen Beni Öldürme Filminde Özne- İktidar İlişkisi Ve Özneleşme

Cemile Nur ÜNLÜ¹
Prof. Dr. Şahmurat ARIK²

1. Yüksek Lisans Öğrencisi Cemile Nur ÜNLÜ; Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
cemo.unlu6@outlook.com ORCID No: 0009-0009-7991-4924
- 2- Prof. Dr. Şahmurat ARIK; Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
sahmurat.arik@dpu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-1525-5984

ÖZET

Marc Forster'ın 2006 yapımı *Lütfen Beni Öldürme* filmi, Harold Crick adlı bir muhasebe memurunun hayatı üzerine kurgulanır. Harold, yaşadıklarının gerçek olmayıp kurmaca olduğunu fark eder. Bu farkındalık yalnızca bireysel bir kırılma anı olarak kalmaz; aynı zamanda özneleşme sürecine dair derinlikli bir düşünsel sorgulamanın zeminini oluşturur. Harold'un hayatının görünmeyen bir anlatıcı tarafından yönlendirilmesi ve bu anlatının onu ölüme doğru sürüklemesi, bireyin kendine dair bilgiyi nasıl edindiği ve bu bilgiyle ne tür bir dönüşüm geçirdiği sorularını gündeme taşır. Film, Michel Foucault'nun özneleşme teziyle paralel biçimde ilerler. Kişinin kendi varlığı üzerine düşünmesi, otorite karşısında pozisyon alması ve hayatına yön vermesi gibi temel süreçler, görsel anlatım yoluyla ifade edilir. Foucault'ya göre özneleşme; iktidar ilişkileri, bilgi düzenekleri ve etik yönelimlerin etkileşiminde gelişir. Harold'un rutinlere sıkışmış hayatı, yaklaşmakta olan ölüm haberiyle sarsılır. Bu sarsıntı, onu edilgen bir konumdan çıkararak bilinçli bir özne olmaya yönlendirir. Bu başkaldırı, Harold'un kendi yaşam çizgisini belirleme çabasıyla örülür; başkaları tarafından çizilmiş bir senaryoda onların kurguladığı şekilde var olmak istemez. Kendisiyle ilgili kararları bizzat üstlenir. Böylece film, özneleşmenin yalnızca etik bir uyanışla sınırlı olmadığını; anlatı, otorite ve metin gibi dış yapıların etkisiyle şekillenen çok boyutlu bir olgu olduğunu ortaya koyar. Bu çözümleme, Foucault'nun geç dönem çalışmalarında öne çıkan “kendilik teknolojileri” ve “varoluş estetiği” kavramlarıyla benzerliğe sahiptir. Harold'un yaşamına yeni bir yön verme çabası, sadece hayatta kalma içgüdüsünden ibaret değildir. O, yaşamını devam ettirmekten çok, anlamlı kılmaya çalışır. Bu yönelim; etik bir uğraş olarak değerlendirilir ve bireyin kendisiyle kurduğu ilişkinin yaratıcı olmaktan ziyade; biçimlendirici, dönüştürücü ve anlam arayışına dayalı bir tercihe dayandığını gösterir.

Anahtar Kelimeler: Lütfen Beni Öldürme, Michel Foucault, Özne, İktidar, Özneleşme.

GİRİŞ

“Özne” kavramı, felsefe ve edebiyat başta olmak üzere sosyal bilimlerde temel bir kurucu kategori işlevi görür. Etimolojik kökeni Latince “subjectum” (altta duran) ve Yunanca “hypokeimenon” (temel olan) terimlerine uzanan bu kavram, modern düşüncenin şekillenmesinde merkezî bir konum üstlenir. Modern dönemde özne, kendi bilincinin farkına varan, düşünen ve bilen bir varlık olarak tanımlanır ve özellikle Kartezyen felsefede “cogito” nosyonuna indirgenir (Descartes, 1997). Michel Foucault, bu anlayışı sorgular ve özneyi kurucu bir merkez olmaktan çıkararak tarihsel, söylemsel ve iktidar ilişkileri içinde şekillenen bir yapı olarak ele alır (Foucault, 2014).

Edebî metinler ve senaryolar, özneyi yalnızca anlatıya yön veren karakterler aracılığıyla sunmakla kalmaz; aynı zamanda onu anlatının epistemolojik ve ideolojik sınırları içinde biçimlenen bir figür olarak işler. Edebî anlatılar, dışsal bir anlatıcı, metin içi karakter ya da okur bakışıyla özneyi sürekli olarak yeniden kurar. Bu bağlamda anlatı, öznenin hem kendilik bilinci geliştirme sürecini hem de iktidar yapıları içindeki yerini açığa çıkarır (Bal, 2009). Foucault'nun belirttiği gibi, özne çoğunlukla “kendisi hakkında hakikat üretmesi beklenen bir figür” olarak şekillenir ve bu hakikatin üretimi bilgi ve iktidar ağları içinde gerçekleşir (Foucault, 1988).

Senaryo ve sinema bağlamında özneleşme, karakterin dramatik bir kırılma anında geçirdiği dönüşümle kendini gösterir. Propp'un biçimbilimsel anlatı modeli ya da Campbell'ın “kahramanın yolculuğu” yapısı, özneleşmeyi bireysel irade ve çatışma çerçevesinde açıklar ancak postyapısalcı kuramlar bu sürece yapısal, söylemsel ve iktidar ilişkileriyle bağlı dinamikleri dâhil eder. Film karakteri, anlatının öznesi olarak hem olayları taşıyan hem de anlatının etkisine maruz kalan bir pozisyonda yer alır. Bu nedenle özne, yalnızca fail olarak değil; eylemlerinin koşulları tarafından yönlendirilen bir varlık olarak da anlam kazanır (Butler, 1997).

Lütfen Beni Öldürme filmindeki Harold Crick'in deneyimi, klasik özne anlayışının aksine, özneleşmenin içsel bir keşiften ziyade dışsal müdahalelere verilen etik bir yanıtla şekillendiğini gösterir. Harold'un yaşamının bir yazar tarafından yönetilmesi, onu Foucault'nun tanımladığı şekilde “nesneleştirilmiş özne” konumuna yerleştirir. Ancak Harold'un bu durumu fark ederek kendi yaşamına dair sorumluluk üstlenmesi, özneleşmenin etik ve estetik boyutlarını gündeme taşır.

Bu çalışma, özneleşme sürecini sinematografik anlatının temel bir bileşeni olarak ele alır ve Foucault'nun özne, iktidar ve etik üzerine kurduğu teorik çerçeveden yararlanarak yorumlama yapmayı hedefler. Filmdeki karakter düzeni, anlatıcı yapısı ve metadüzeydeki anlatı stratejileri, özneleşme süreçlerinin görsel olarak nasıl temsil edildiğini ortaya koyar.

“İktidar” kavramı, klasik düşünce geleneğinde genellikle merkezî bir otoriteye, yasa koyucuya veya yöneten bir figüre atfedilen baskıcı bir güç şeklinde tanımlanır. Foucault, bu yaklaşımı eleştirir ve iktidarın merkezsiz, üretken ve yaygın bir ilişki ağı içinde işlediğini savunur. Ona göre iktidar yalnızca sınırlayıcı değil; aynı zamanda bilgi üretir, özneyi biçimlendirir ve davranışları yönlendirir (Foucault, 2003). Foucault'nun temel savlarından biri, iktidarın yalnızca baskı uygulamakla kalmayıp “norm koyma” ve “özne inşa etme” teknikleriyle de iş gördüğüdür (Foucault, 2014). Bu çerçevede edebî metinler ve senaryolar, iktidarın yalnızca bir temsili olmakla kalmaz; aynı zamanda onun işleyiş biçimlerini çoğaltan söylemsel alanlar olarak işler. Edebiyat ve sinema, iktidarın görünmez yapısını yalnızca görünür kılmakla yetinmez. Bu yapıyı doğal ve kaçınılmaz bir gerçeklik olarak sunma işlevini de yerine getirir. Anlatı yapıları içinde iktidar, karakterler arası hiyerarşilerde, anlatıcı ile kahraman arasındaki ilişkide ve dilsel tercihlerde kendini hissettirir

(Barthes, 1977; Bal, 2009). Anlatının hangi bakış açısından ilerlediği, hangi karakterin iç dünyasına ulaşılabilirdiği veya hangi olayların merkeze alındığı gibi unsurlar, iktidarın anlatı içindeki yönelimini belirler (Genette, 1980). Bu bağlamda anlatıcı figürü, iktidarın en doğrudan yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle her şeyi bilen üçüncü tekil anlatıcı, yalnızca olayları aktarmaz; aynı zamanda karakterlerin anlam evrenini ve etik yönelimlerini belirleyen düzenleyici bir rol üstlenir. Böylece anlatıcı, Foucault'nun "hakikat rejimi" kavramında işaret ettiği yapının taşıyıcısı hâline gelir (Foucault, 1980). Anlatıcı, bilgi akışını düzenlerken aynı zamanda okurun karakterlerle kurduğu duygusal mesafeyi ve yönelimleri de belirler. Edebî anlatılarda iktidar genellikle otorite figürleri, normatif karakterler, devlet aygıtı ya da dinî kurumlar aracılığıyla görünürlük kazanır. Bununla birlikte, iktidarın sıradanlaştırılması "normalleştirme" pratikleri üzerinden iş görür. Özellikle modern anlatılar, baskı uygulayan doğrudan yapılar yerine disiplin, gözetim ve içselleştirilmiş denetim yollarıyla iktidarın etkisini sürdürür (Foucault, 2003). Anlatıdaki karakterlerin davranışları üzerinde hissedilen görünmez baskı ya da kendi kendini denetleme süreçleri, iktidarın için biçimlerini yansıtır.

Bu çerçevede edebî ve sinematografik anlatılar, iktidarın temsiline alan açmanın ötesine geçerek onun yeniden üretimine katkı sunarlar. Bu tür eserler, karakterlerin üzerindeki iktidar mekanizmalarını nasıl içselleştirdiğini ya da bunlara karşı nasıl pozisyon aldığını görünür kılar. Özellikle anlatıcının bilgiye erişim biçimi ve bu bilgiyi yönlendirme becerisi, iktidarın anlatı içindeki en belirgin temsil alanlarından birini oluşturur.

1. Özne, İktidar ve Özne-İktidar İlişkisi

Michel Foucault'nun düşünce sistematığında özne ile iktidar arasındaki ilişki, yalnızca baskı ve boyun eğme ekseninde açıklanamaz. Foucault'ya göre iktidar, özne üzerinde dışsal bir güç gibi etki göstermez. Aksine, özneyi hem kurar hem de onun aracılığıyla tesir eder ve varlığını üretken biçimde hissettirir (Foucault, 2014). Bu anlayış, özneleşmenin (subjectivation) hem kendini kurma sürecini hem de bu sürecin iktidar ilişkileri tarafından biçimlenmesini aynı anda içerdiğini gözler önüne serer. Özne, hem iktidarın hedefi hem de onun taşıyıcısı konumuna gelir. Bu çift yönlü işleyiş, özellikle anlatı yapılarında belirgin hâle gelir.

Edebî metinler ve senaryolar, özne-iktidar ilişkisinin hem temsili hem de işleyiş biçimi açısından önemli imkânlar sunar. Anlatı karakterleri aracılığıyla iktidar, çeşitli formlarda sahneye çıkar: kurumsal ya da toplumsal otoriteler (devlet, aile, din, tıp) kadar anlatıcı figürü ve metnin kurgusu da karakterlerin eylem sınırlarını ve kendilik kurgularını şekillendirir. Bu sınırlar yalnızca dışsal mekanizmalarla çizilmez. Aynı zamanda içselleştirilmiş normlar yoluyla da varlığını sürdürür. Bu çerçevede, edebî anlatı özneyi biçimleyen

iktidar ağlarının estetik bir izdüşümü olarak işlev görür (Butler, 1997; Bal, 2009).

Öznenin iç dünyasını merkeze alan anlatılar, sıklıkla bireyin özgürlük arayışı etrafında gelişir. Ancak bu arayış, çoğu zaman anlatıdaki iktidar düzenekleri tarafından yönlendirilmiş olur. Karakterin anlatı içindeki konumu (kahraman, kurban, fail) özneleşmenin biçimini belirler. Klasik anlatı biçimlerinde anlatıcının bilgi ve zaman üzerindeki hâkimiyeti, karakterlerin düşünsel ve davranışsal gelişimlerini yönlendirir. Bu durum, anlatıcının iktidar söylemini taşıyan ve yeniden üreten bir konuma yerleştiğini gösterir (Genette, 1980).

Anlatıdaki özne, çoğunlukla bir "hakikatin taşıyıcısı" rolünü üstlenmez. Anlatı, onu belirli bir hakikatin nesnesi olarak konumlandırır. Bu bağlamda anlatı, özneyi ya itaat eden ya da dönüşüme uğrayan bir varlık olarak biçimlendirir. Foucault'nun "kendilik teknolojileri" olarak adlandırdığı pratikler, bu anlatısal biçimlenmede merkezi bir rol üstlenir (Foucault, 1988).

Öznenin kendi üzerine düşünmesi, yaşamını sorgulaması ya da direnç göstermesi, çoğu anlatıda dramatik bir eşik (kırılma, uyanış, itiraf) üzerinden düzenlenir. Bu eşik, çoğunlukla yeni bir normun (bireysel başarı, ahlâkî sorumluluk ya da romantik bağlılık) içselleştirilmesiyle sonuçlanır. Böylece özne, dönüşüm geçirirken aynı zamanda yeni normlara uyum sağlayarak yeniden biçimlenmiş olur (Urhan, 2023). Senaryolar da benzer şekilde, karakter gelişimini çoğu zaman kahramanın yolculuğu modeline dayandırır ve bu model iktidar-özne ilişkisini dramatik yapı içinde kurgular. Karakter normlara karşı çıktığında cezalandırılır; bu normlarla uzlaştığında anlatı sonlanır. Bu durumda iktidar yalnızca cezalandıran bir işlev görmeyip yönlendirici, düzenleyici ve özneyi bütünleştirici bir rol üstlenir.

Dolayısıyla edebi metinlerde ve senaryolarda özne-iktidar ilişkisi yalnızca içeriksel bir tema olarak yer almaz. Aynı zamanda yapısal bir boyut taşır. Anlatı yapısı, anlatıcının konumu ve karakterlerin geçirdiği dönüşüm, öznenin iktidar bağlamındaki yerini tayin eder. Bu süreç zaman zaman direniş biçiminde gelişir. Çoğu durumda da yeni bir içselleştirme ve normatif uyumla tamamlanır.

2. Özneleşme

Michel Foucault'nun özneleşme fikri, modern özne anlayışına içkin kabulleri kökten sorgulayan ve öznenin tarihsel, söylemsel ve iktidar ilişkileri içindeki oluşumuna odaklanan eleştirel bir düşünce alanı sunar. Bu yaklaşım; bireyi sabit ya da özsel bir varlık kategorisinin dışında konumlandırır. Toplumsal olarak kurulan, bilgi düzenekleri ve iktidar ağları içinde sürekli biçimlenen bir öznellik yapısı şeklinde değerlendirir (Foucault, 1988; 2014). Bu bağlamda özne, hem bilgi üretiminin nesnesi hem de bu bilginin düzenleyici etkileri aracılığıyla işleyen iktidar pratiklerinin etkinliği altında hareket eder.

Foucault'nun "kendilik teknolojileri" (technologies of the self) adını verdiği kavram, bireyin kendi üzerinde çalışmasına, yani kendi davranışlarını,

arzularını ve düşüncelerini belirli etik, estetik ve söylemsel tekniklerle düzenlemesine odaklanır (Foucault, 1982; 1988). Bu teknolojiler, bireyin hem kendisiyle hem de toplumla kurduğu ilişkiler aracılığıyla bir benlik formu oluşturmasını sağlar. Ancak bu süreç, özgür bir failin serbest hareket alanı olmaktan ziyade, iktidarın mikro düzeydeki stratejileriyle uyumlu çalışan, düzenlenmiş bir kendilik inşası biçiminde görülür.

Soysal'a göre, Foucault'nun bu ikili çerçevesi "tâbi kılınma" (assujettissement) ile "özneleşme" (subjectivation) kavramları arasındaki ayrımla birlikte değerlendirilmelidir. Ona göre, Foucault için birey, iktidarın nesnesi olmasının yanı sıra, kendi üzerine yönelttiği etik bir çabayla bu iktidar ilişkileri içinde dönüşüm gücü de taşır (Soysal, 2011). Bu etik çaba, bireyin hem içsel düzenleme pratiklerini hem de söylemle olan müzakeresini kapsar. Foucault'nun son dönem çalışmalarında belirginleşen bu etik boyut, "kendi üzerine çalışma"nın şekillerini ortaya koyar. Birey, belirli normatif yapılarla ilişki hâlinde hem kendisini hem de bu yapıları sorgulamaya yönelir. Bu etkileşim, Foucault'nun "özgürlüğü", iktidardan ayrılmış bir alan olarak tanımlamaktan çok, iktidar ilişkilerinin içinde, onlarla kurulan etik bir farkındalık olarak ele aldığı özgün yaklaşımıyla bağlantılıdır (Foucault, 1984).

Bu bağlamda Michel Dorrestijn'in (2012) dört boyutlu özneleşme modeli, bu etik boyutun analitik olarak sistemleştirilmesini sağlar: (1) ahlâkî alan, bireyin üzerine çalıştığı kendilik bileşenini; (2) yönelim, bu alanı belirli normatif yapılarla ilişkilendirme biçimini; (3) teknikler, bireyin kendilik dönüşümü için kullandığı pratikleri ve (4) etik figür, ulaşılmaması arzulanan benlik modelini içerir. Bu model, Foucault'nun kendi metinleriyle ilişkilendirilerek, etik özneleşmenin yalnızca bireysel bir içsel eylem olmadığını ortaya koyar; tarihsel ve kurumsal yapılarla iç içe geçmiş bir yeniden biçimlenme alanı olarak da işlev görür (Soysal, 2011).

Bu kuramsal çerçeve, edebî ve sinemasal anlatılarda yer alan karakterlerin öznellik dönüşümlerini çözümlemek için verimli bir temel sunar. Anlatı karakterleri, yalnızca bireysel bilinç ve iç dünya ile sınırlı değildir. Söylem, bilgi ve iktidar yapılarıyla ilişkili temsiller aracılığıyla da yapılandırılır. Judith Butler (1997) öznenin söylem tarafından belirlendiğini ve bu belirlenimin her ifadenin içerdiği normatif yapılarla ilintili olduğunu ileri sürer. Mieke Bal (2009) ise karakterleri, anlatının içeriğiyle sınırlı olmayan, anlatsal biçimin parçası olan yapısal figürler olarak tanımlar. Bu doğrultuda anlatıcı figürü, karakterin etik dönüşümünü düzenleyen, bilgiyi şekillendiren ve söylemin içsel mantığını belirleyen bir iktidar odağı olarak tesir sahasını genişletir. Genette'in (1980) anlatı düzeyleri kuramıyla birlikte düşünüldüğünde, anlatıcı salt bilgi sunan bir aygıt olmayıp, karakterin özneleşme sürecine yön veren etik bir otorite olarak yeniden yorumlanabilir.

Postmodern anlatılar bu çerçeveyi eleştirel olarak sorgular. Özne sabit bir bütünlük şeklinde sunulmaz. Sürekli yeniden biçimlenen, çatışmaların odağında yer alan, çok sesli ve eksik özne biçiminde öne çıkar. Bu durum,

özneleşmenin tamamlanmış bir sonuçtan çok, müzakereye açık bir durum olarak sürdürdüğünü gösterir (Soysal, 2011). Bu yönüyle Foucault'nun kuramı, bireyin içsel gelişimi kadar, toplumsal iktidar yapılarına dair etik bir duyarlılık geliştirmenin de çerçevesini çizer.

Netice itibarıyla Foucault'nun özneleşme anlayışı; özgür, bilinçli, rasyonel özne figürüne dayalı aşırı bireyci modellere alternatif bir etik-politik perspektife sahiptir. Bu perspektif (Soysal, 2011), bireyin hem iktidarın hedefi hem de eleştirisinin taşıyıcısı olduğu sürekli bir etik çalışmayı işaret eder.

3. Lütfen Beni Öldürme Filminde Özne-iktidar İlişkisi ve Özneleşmenin Temsili

Marc Forster'ın yönettiği *Lütfen Beni Öldürme*; özneleşmenin estetik, etik ve iktidar ilişkileri bağlamında sahnelendiği postmodern bir anlatı örneği sunar. Film, özne-iktidar ilişkisini yalnızca içerik düzeyinde işlemeyi aşarak, anlatının biçimsel yapısı aracılığıyla da çok katmanlı biçimde tartışır. Harold Crick'in yaşamı, belirli bir düzenin içinde süreklilik kazanmış, gündelik eylemlerin normatif tekrarlarıyla şekillenmiş bir bütünlük sergiler. Ancak bu bütünlük, dışsal bir anlatıcının sesi aracılığıyla çözülmeye başlar. Anlatıcı, Harold'un yaşamına müdahil oldukça, öznenin kendisine ait olduğunu varsaydığı deneyim alanı söylemsel bir kurgu içerisine çekilir. Bu durum, Foucault'nun özneleşme anlayışındaki "ikili kurulum"un bir ifadesi olarak okunabilir. Birey, iktidar ilişkileri tarafından biçimlendirilmiş bir nesneye dönüşür ve aynı anda belirli pratikler aracılığıyla özneleşme süreci içinde yer alır (Foucault, 1982, 1988).

Harold'un başlangıçtaki yaşam tarzı, Foucault'nun disiplin toplumu çerçevesinde tanımladığı "bedensel düzenleme" tekniklerini yansıtır. Günlük hayatını dakikalarla bölümlere ayıran, davranışlarını sistematik biçimde izleyen Harold, bedenini ve zamanını normatif düzene uygun biçimde yapılandırır (Foucault, 1977). Anlatıcının sesi ise bu düzenin dışından gelen bir müdahaledir. Harold'un iç dünyasına sızan bu anlatı sesi, yalnızca klasik anlamda bir "her şeyi bilen anlatıcı" biçiminde görülmez. Özne hakkında bilgi üreten ve bu bilgiyle düzen kuran bir iktidar mekanizmasına dönüşür (Foucault, 1980). Bu noktada özneleşme, Foucault'ya göre iki katmanlıdır. Bir yönüyle birey, çeşitli iktidar yapılarına tâbi kılınır; diğer yönüyle kendi üzerine yönelttiği pratiklerle etik bir öznellik biçimi geliştirir (Soysal, 2011). Harold'un anlatı içindeki dönüşümü, bu çifte yapıyı açık biçimde sergiler. Anlatıcı tarafından tanımlanan bir figürken, zamanla yaşamına dair sorumluluk üstlenen bir etik fail hâline gelir.

Karen Eiffel'in anlatıcı konumu, klasik yazar figürünün sınırlarını aşar. Olayları kurgulamanın ötesinde, karakterin ölümüne karar verebilme yetkisini taşır. Bu konum, Foucault'nun bilgi-iktidar ekseninde geliştirdiği söylemsel iktidar kavrayışıyla birlikte okunabilir. Bilgi, betimleme işleviyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda özne üzerinde yönlendirici ve düzenleyici etkiler üretir

(Foucault, 1980). Karen'ın Harold hakkında sahip olduğu bilgi, onun varoluş alanlarını sınırlandırır. Harold bu bilgi düzenini fark etmeye başladığında, iktidarın söylemsel biçimleri daha açık bir şekilde görülür. Bu farkındalık, etik özneleşmenin başlangıcını temsil eder (Foucault, 1984).

Michel Dorrestijn'in (2012) özneleşme modelinde yer alan dört boyut, Harold'un geçirdiği dönüşümü ayrıntılı biçimde kavramaya imkân tanır. İlk olarak "ahlâkî alan", Harold'un hayatını sorgulamaya başladığı anlarda belirginleşir. Ölüm ihtimalinin anlatıcı tarafından dillendirilmesiyle birlikte, hayatı üzerine düşünmeğe başlar. "Yönelim" boyutunda Harold, kendi çıkarlarının ötesine geçerek başkalarının yaşamını da dikkate alır. "Teknikler" düzleminde ise günlük alışkanlıklarında değişiklik yapar; rutinin dışına çıkarak farklı deneyim alanlarına yönelir. "Etik figür" düzeyi ise Harold'un kendi yaşamını riske atarak bir çocuğun hayatını koruma kararında somutlaşır. Soysal'a göre Foucault'nun etik özne anlayışı, özgürleşme kavramından çok, etik sorumlulukla biçimlenen bir öznellik üzerinden açıklık kazanır (Soysal, 2011). Harold'un aldığı kararlar, bağımsız bir failin iradesiyle belirlenmiş eylemler çerçevesinde anlaşılır. Bunun yerine, söylem farkındalığı ile etik yükümlülüklerin birlikte işlediği bir özneleşme süreci belirginleşir. Harold'un başkasının hayatı uğruna kendi yaşamını riske atması, bu sürecin etik örüntüsünü görünür kılar.

Karen Eiffel'in yaşadığı iç çatışma, yalnızca anlatıcı figürünün psikolojik boyutunu yansıtmaz. Aynı zamanda anlatı iktidarının etik sınırlarına ilişkin bir sorgulamayı da içerir. Harold'u öldürüp öldürmeme konusundaki tereddüdü, iktidarın sabit bir tahakküm düzeneği olmaktan uzaklaştığını; sorumlulukla örülü, ilişkisel bir düzleme sahip olduğunu gösterir (Foucault, 1982). Bu çatışma, yalnızca Harold'un değil, Karen'ın da özneleşme sürecine dâhil olduğunu açığa çıkarır. Karen, kendi otoritesini sorgulayıp önceki kararından vazgeçer ve yeni bir tercihte bulunur.

Lütfen Beni Öldürme, özneleşmeyi yalnızca bireysel bir bilinç süreci olarak sınırlamaz. Söylem, bilgi, iktidar ve etik sorumluluk alanlarının iç içe geçtiği çok boyutlu bir yapı içinde ele alır. Harold ile Karen arasındaki etkileşim, anlatı düzeyinde bir etik ilişkiye işaret eder. Foucault'nun "özgürlük, mevcut iktidar ilişkilerine içkin olarak kurulabilir" şeklindeki yaklaşımı, film boyunca kendini açıkça hissettirir (Foucault, 1984).

Neticede; *Lütfen Beni Öldürme* filmi, Foucault'nun özneleşme ve etik üzerine geliştirdiği kuramsal çerçeveyi sinema diliyle tekrar tartışmaya açar. Harold'un geçirdiği dönüşüm, disipliner normlarla örülü bir yaşamdan etik bir benlik yönelimine doğru gelişen süreci temsil eder. Karen Eiffel'in anlatıcı pozisyonunda yaşadığı kırılma, iktidarın yalnızca kurucu işlevlerle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda sorumluluğu da içeren bir ilişkisellik sunduğunu gösterir. Bu çerçeve, Foucault'nun düşüncesinde özneleşmenin etik farkındalık üzerinden süreklilik kazanan bir oluş süreci şeklinde ele alınabileceğini ortaya koyar (Soysal, 2011).

SONUÇ

Michel Foucault'nun özne, iktidar ve özneleşme kavramları, *Lütfen Beni Öldürme* filminde anlatı, karakter gelişimi ve anlatıcı figürü aracılığıyla düşünsel bir düzlemde yeniden ele alınır. Harold Crick'in yaşadıkları, yalnızca varoluşsal bir krize temas etmez; aynı zamanda özneleşmenin tarihsel, söylemsel ve etik boyutlarını görünür kılar. Film, gündelik rutine gömülmüş yaşam biçimleriyle bütünleşmiş bireyin, iktidar ilişkileriyle karşılaşma anlarında geçirebileceği dönüşümleri sahneye taşır. Harold, anlatının başında Foucault'nun özneleşmemiş birey tasvirine karşılık gelir; kurallara, alışkanlıklara ve tekrar eden davranışlara göre işleyen bir hayat sürerken, anlatıcı sesin müdahalesiyle bu düzen sekteye uğrar. Bu dış ses, Harold'u kendisi üzerine düşünmeye, yaşantısını sorgulamaya ve tercihlerine dair yeni anlamlar üretmeye imkân tanır. Bu adım, Foucault'nun "özneleşme" adını verdiği sürecin ilk evresini işaret eder.

Film boyunca iktidar, yalnızca dış otoritelerle sınırlı kalmaz. Anlatı yapısı, bilgi üretimi ve estetik normlar üzerinden de işlevsellik kazanır. Karen Eiffel'in anlatıcı rolünde sahip olduğu yönlendirici güç, modern anlatılar içinde iktidarın nasıl örgütlendiğine dair açık bir örnek sunar. Harold'un etik kararı, bu yapıyı sarsar. Karen, bu kararın ardından kendi anlatıcı otoritesini sorgulamaya başlar ve anlatının yönünü değiştirir. Böylece film, iktidarın hem özneyi biçimlendirdiğini hem de öznenin bu ilişkiye etik düzlemde müdahale edebildiğini açığa çıkarır. Foucault'nun özgürlük anlayışına paralel şekilde, iktidar yalnızca hükmeden bir otorite olarak görülmez; aynı zamanda dönüşüme açık bir etkileşim alanı olarak işlevlik kazanır.

Özneleşme, filmde bireyin kendi üzerine düşünmeye başladığı, hayatına dair karar alma kapasitesi geliştirdiği süreç olarak biçimlenir. Harold, kendi yaşamına yön verme iradesini keşfederken, etik değerlendirmelerle hareket etmeye başlar. Bu dönüşüm, bireyin içsel sorgulama yoluyla kendini bir özne olarak konumlandığı Foucaultcu özneleşme kavramıyla örtüşür. Harold'un eylemleri, dış müdahalelere verilen düşünsel ve etik tepkilerle gelişir; böylece iktidar yapılarına karşı alternatif bir kendilik deneyimi ortaya çıkar.

Özgürleşme, özneleşmeyle iç içe geçen fakat farklı bir dinamik üzerinden ilerleyen bir düzlemde varolur. Harold'un özgürlük deneyimi, mutlak bağımsızlık elde etmek ya da otoriteyle tüm bağları koparmak üzerine inşa edilmez. Film boyunca bu süreç, bireyin kendi varlığına yönelen iktidar ilişkilerini tanıması ve bu ilişkiler içinde etik bir yönelim geliştirmesiyle belirginlik kazanır. Harold'un hayatı bir anlatı yapısı olarak kavrandığında, yazgısını denetleme arzusundan çok, etik bir kararın sorumluluğu ön plana çıkar. Ölüm riski karşısında kendi yaşamı yerine başkasının hayatının devamlılığını önceleyen bir tercih geliştirmesi, özgürlük deneyiminin yalnızca bireysel iradeye dayanmadığını; etik sorumlulukla derinleşen bir bilinç süreciyle bağlantılı olduğunu gösterir.

Foucault'nun "hayatı bir sanat eseri gibi biçimleme" çağrısı, filmde dramatik bir karşılık bulur. Harold'un tekrar eden alışkanlıklarını terk edişi, yalnızca bireysel bir dönüşümle sınırlı kalmaz; aynı zamanda iktidar yapılarına yönelik bir etik müdahaleyi de içerir. Bu bağlamda *Lütfen Beni Öldürme*, özgürlüğü; çatışma veya kopuş üzerinden tanımlamak yerine, iktidar içindeki etik sorumluluk bilinciyle ilişkilendirir. Harold'un geçirdiği değişim, yalnızca bireysel iradenin ürünü olan bir kurtuluş anlatısına dönüşmez. Bunun yerine etik kararların yön verdiği bir özneleşme süreci inşa edilir.

Filmde özne-iktidar ilişkisi, yalnızca tematik bir içerik olarak işlenmez; yapının bütününe sinmiş bir düzenleme biçimi olarak hareket eder. İzleyici, klasik anlatı yapılarının ötesine geçen bir biçimde etik ve varoluşsal düzeyde düşünmeye davet edilir. Foucault'nun düşünsel çerçevesiyle birlikte ele alındığında *Lütfen Beni Öldürme*, modern öznenin kırılma noktalarını, sınırlarını ve değişim imkânlarını tartışmaya açan felsefi bir anlatı olarak öne çıkar. Harold Crick'in geçirdiği dönüşüm, özneleşmenin yalnızca bilgi edinme süreciyle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda etik cesaretle kurulan bir yaşam biçimi içerdiğini gösterir.

REFERANSLAR

- Bal, M. (2009). *Narratology: Introduction to the theory of narrative* (3rd ed.). University of Toronto Press.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text* (S. Heath, Trans.). Hill and Wang.
- Butler, J. (1997). *The psychic life of power: Theories in subjection*. Stanford University Press.
- Descartes, R. (1997). *Meditations on first philosophy* (D. Cress, Trans.). Hackett Publishing Company.
- Dorrestijn, S. (2012). *The design of our own lives: Technical mediation and subjectivation after Foucault* [Doctoral dissertation, University of Twente].
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: Volume 1: An introduction* (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977* (C. Gordon, Ed.). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1982). *The subject and power*. In H. L. Dreyfus & P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (pp. 208–226). University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1984). *On the genealogy of ethics: An overview of work in progress*. In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault reader* (pp. 340–372). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1988). *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault* (L. H. Martin, H. Gutman, & P. H. Hutton, Eds.). University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar* (İ. Ergüden, Trans.). In İ. Ergüden & O. Akınhay (Eds.), *Seçme yazılar 2: Özne ve iktidar* (pp. 57–83). Ayrıntı Yayınları.
- Genette, G. (1980). *Narrative discourse: An essay in method* (J. E. Lewin, Trans.). Cornell University Press.

- Propp, V. (1968). Morphology of the folktale. University of Texas Press.
- Soysal, Ö. (2011). Habermas ve Foucault: Evrenselcilik ve öznellik üzerine bir tartışma. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Urhan, C. (2023). Geç kapitalizmden dijital kapitalizme özneleşmenin yörüngesi. Sosyal Mucit Academic Review, 4(3), 434–455.

Truman Show Filminde Efendi-Köle Diyalektiği Tezahürü: Gerçeklik ve Kurgu Mücadelesi

Gamze OĞUZ*

Şahmurat ARIK**

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
gamze.n.oguz@gmail.com ORCID No: <https://orcid.org/0009-0000-6705-6007>

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
sahmurat.arik@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1525-5984>

ÖZET

Bu çalışma, 1998 yapımlı *Truman Show* filmi çerçevesinde Hegel'in efendi-köle diyalektiğini irdelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, edebiyat, sinema ve felsefi düşüncenin kesişim noktasında yer almakta ve bireyin özbilinç kazanma süreci üzerine yoğunlaşmaktadır. Değerlendirmede Truman Burbank'ın, içinde yaşadığı dünyanın kurmaca olduğunu fark etmesiyle başlayan özgürleşme yolculuğu, Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi* adlı eserindeki özbilinç, tanınma arzusu ve özgürlük kavramları perspektifinde analiz edilmektedir.

Truman'ın gerçekliği sorgulama süreci, ölen babasını figüranlar arasında görmesiyle başlar ve yaşadığı çevrenin sahte olduğunu fark etmesiyle derinleşir. Bu süreç, Hegel'in kölenin efendiye karşı kazandığı bilinç kavramına yönelik felsefi anlayışla örtüşmektedir. Christof'un efendi olduğu evrende Truman'ın kendi öznelliğine kavuşma mücadelesi, diyalektiğin somutlaştırılmış bir yansımasıdır.

Araştırma; filmdeki diyaloglar, görseller ve olay örgüsü üzerinden metinlerarası bir analiz gerçekleştirerek modern toplumun birey üzerindeki denetimini sorgulayan felsefi bir okuma sunmaktadır. Sonuç olarak bireyin özgürlük arayışı, özneleşme süreci ve sistem eleştirisi bağlamında *Truman Show* filmi ile Hegel'in düşüncesi arasında güçlü bir ilişki kurulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Hegel, Efendi-köle Diyalektiği, Truman Show, Sinema, Edebiyat ve Felsefe İlişkisi

GİRİŞ

Bugünün dünyasında bireyin gerçeklik arayışı ve mutlak özgürlük çabası tarih boyunca var olmuş felsefi bir problemdir. *Truman Show* filminin merkezinde de bu sorun sinemaya taşınmakta ve izleyicilere sorgulama imkânı sunmaktadır. Bu bakımdan araştırmanın ekseni, gerçek olmayan bir dünyada başkaları tarafından izlenen Truman'ın özgürlük arayışını ve özerklik sorunlarına yönelik çözüm bulma çabasını kapsamaktadır. Filmin felsefi alt metni, Hegel'in efendi-köle diyalektiği kuramında değerlendirildiğinde anlam kazanmakta ve karakterlerin gelişimi ile derinleşmektedir. Truman Burbank'ın bir yönetmen tarafından yapay gerçeklikte doğan yaşamı, diğer bir deyişle köle olarak sömürülmesi şeklinde yansıtılmaktadır. Nihayetinde kahramanın bilinçlenerek gerçekleştirdiği özgürleşme çabaları ve bu yapaylıktan kaçma yolları, diyalektiğin farklı bir yansıması olmaktadır.

Truman'ın yaşadığı bu dönüşüm süreci ve yönetmenin (Christof) bağından kurtulması aynı zamanda bilinçten özbilince geçiş metaforu olarak okunmaktadır. Truman Show senaryosu bakımından felsefi bir alt metinle birlikte çok katmanlı edebî tekniklere sahiptir. Sinemanın oluşum süreci, özünde edebiyat ve felsefe dalları ile yakından ilişkilidir. Bu incelemede yöntem olarak edebiyat-sinema-felsefe üçgeninde kuramsal bir çerçeve sunulacak; ardından filmin felsefi alt yapısı tartışılacak ve seçilen sahneler irdelenerek efendi-köle diyalektiği bağlamında çözümlenmeler yapılacaktır. Diyalektiğin üç temel aşamasının Truman ve Christof üzerinden somutlaştırılması ve düşünsel yönüyle örtüşmesi analiz edilecektir. Truman Show filmi, izleyiciyi Truman karakterinin içsel yolculuğuna çıkarırken aynı zamanda modern bireyin toplumsal düzen içerisinde sisteme bağlı kalmasına ve sistemin dayattığı kurallar bütününe de tanık etmektedir. Sonuç olarak Hegel'in klasik felsefi modelini çağdaş bireyin medya temelli yaşamı içinde sorgularken özgürleşmenin yalnızca fiziksel olarak gerçekleşmesini değil, zihinsel bir kopuş olmasını da ortaya koymaktadır.

1. SİNEMA, EDEBİYAT VE FELSEFE İLİŞKİSİ

Sinema, edebiyat ve felsefe sadece sanatın değil aynı zamanda düşüncenin de ön planda olduğu sanat dallarıdır. Birçok bileşenin yer aldığı sinema eserleri başta senaryo olmak üzere son hâline kavuşana kadar çok sayıda sanat ve bilim dalının katkı sunduğu bir süreci kapsamaktadır.

Sinema terimi, sözlük anlamı olarak “1. İzleyicilerin filmleri topluca görebilmeleri için özel olarak yapılmış yapı. 2. Herhangi bir devinimi, düzenli aralıklarla parçalara bölerek bunların resimlerini saptama, sonra bunları gösterici yardımıyla karanlık bir yerde görüntülük üzerine yansıtarak devinimi yeniden oluşturma işi. 3. Bir ülkede sinemayı oluşturmak üzere gerekli kuruluşların tümü, sinema işleyimi. 4. Güzel sanatların bir dalı olarak sinema sanatı. 5. Sinemayı oluşturmak için yapılan çalışmaların tümü, sinemacılık. 6. Bir ülkenin kendine özgü nitelikler taşıyan ulusal sineması.” şeklinde yer almaktadır (Özön, 1981:380). Farklı bir görüşte ise sinemadan şu şekilde bahsedilir:

“Görselliğe dayanan sinemada, hareket, ses, efekt, teknik gibi unsurların birlikteliğinde oluşan bir dinamizm mevcuttur. Sinemada öncelikli kılınmış bu unsurların oluşturduğu ahenk, estetik ve devinim; sinema sanatını dinamik görsel bir düzlemde kodlar. Böylece yedinci sanat dalı olarak nitelendirilen sinema, seyircisine kendi dinamikleri çerçevesinde hitap eder” (Çelebi ve

Gelir, 2023:554). XX.Yüzyıldan itibaren ise süregelen ideolojilerle beraber sinema, çağdaş toplumları en fazla etkileyen ifade aracıdır. Özellikle modernizm ve teknolojik gelişmelerin de etkisiyle beraber sinema büyük bir değer kazanmaktadır.

“Gerçekten de yirminci yüzyılın erken dönemlerinden itibaren sinema, abartılı karakterlerin yer aldığı şarkılı güldürü (vodvil) mirasından sıyrılarak daha çok tiyatro ve edebiyatla ilişkilendirilen yüksek kültürel konuma doğru ilerleyen bir sanat formu olarak kendini kabul ettirmiştir” (Kökçü ve Sadakaoğlu, 2024:890). Sinema dilinin ve senaryonun oluşmasında edebî uyarlamalar, felsefi görüşler, edebiyat akımları, geçmişten bugüne kadar gelen ideolojiler yer almaktadır. Bu noktada sinema metninin beslendiği en değerli kaynaklardan biri edebiyatla kurduğu bağıdır.

Edebiyatın kesin bir tanımı olmamakla birlikte, yapılan incelemelerde yapısı gereği çeşitli bilim ve sanat alanlarıyla iç içe olduğu görüşü kabul görmektedir. Edebiyat ürünleri hem gündelik hayattan izleri hem de yazarın ürettiği kurgusal yapıyı, dilin filtresinden geçirdikten sonra yeni bir bütün hâlinde oluşturur. Tarihî süreçlerin etkisiyle edebiyatın dili gelişerek eserlerde çok yönlü anlatımlar ortaya çıkmaktadır. Bu durumu Rita Felski ‘Edebiyat Ne İşe Yarar’ kitabında şu cümlelerle belirtmektedir:

“Edebiyat metinleri bize yeni görme biçimleri, yüksek öz-kavrayış anları, Prost’un benliği okumak dediği şeyin farklı farklı şekillerini sunar” (Felski, 2010:65). Bu anlayışa göre edebiyat ve sinema arasında karşılıklı etkileşim, görsel ve sözel dilin yapısal ilişkisiyle meydana gelmektedir. “İnsanı kendine çekme açısından edebiyatın bireyselliği yanında sinemanın kitleliliği ağır basar. İnsanın edebiyatla ilişkisini kuran eylem büyük çapta okumadır. İnsanların okumadan çok görmeye daha fazla önem vermeleri görsel sanat dallarına diğerlerinden fazla ilgi göstermeleridir. İşte, sinema her şeyden önce göze, kulağa bağlı bir sanat dalı olması nedeniyle kitleleri kendine kolaylıkla çekebilmektedir” (Aşkun, 1979:129). Sinema ve edebiyat disiplinleri birbiriyle ilişkisi olduğu kadar bazı sınırlılıklar da taşımaktadır. “Sinema, aktarmak istediği mesajı görselleştirerek bir anlamda maddeleştirerek izleyiciye sunmaktadır. Oysa edebiyat, betimlemekte ancak bunu katı bir sonuca bağlamamaktadır. Edebiyat inşa edilemeyen, katılaşamayanın izinde daha zengin bir içerik sunmakta ve olasılıkları artırmaktadır” (Başçı, 2023:323). Edebiyat ve sinema etkileşiminin bir başka sınırlı yönüne değinerek farklı bir perspektif sunan İsmet Emre, şu görüşleri belirtir:

“Sinema sanatının bir başka handikapı da seyircinin, edebiyatta okuyucunun yerini tutan muhabata yönelik hayal gücü, soyutlama, serbest çağrışım yeteneklerini kısıtlamasıdır. Edebiyat, kelimelerden ibaret bir akışkanlığa sahip olduğu için okuyucu karşılaştığı her duruma uygun bir imgelem geliştirebilmektedir; sinemada ise görüntü bütün boyutlarıyla orada, o şekil durmakta ve başka türlü düşünmenin önüne set çekmektedir” (Emre, 2012:128). Sinemanın edebiyattan daha işlevsel ve etkili sayılması, görsel dili kullanma ve somut şekilde aktarma imkanlarına sahip olmasıdır. Sinema aynı zamanda bireyler üzerinde psikolojik ve duygusal etki bırakma kapasitesine sahiptir. İncelenen bu iki sanat dalı bireyin kimlik, hafıza ve gerçeklik algısını biçimlendirme noktasında zamanla birbirini tamamlayan araçlar olarak dönüşmektedir. İnsan ve sinema etkileşiminde Kabadayı da şu ifadeleri kullanır:

“Yıllar boyunca sinema ve seyirci üzerine düşüncelerini aktaran yazarların belirttiği gibi, özdeşleşme yoluyla kendimizi eşleştirdiğimiz ‘öteki-yan’ımızın perdede belirmesi, hareketleriyle bizi takibe yönlendirmesi, ardından kendimizi ‘düş’ benzeri dışarıdan seyrederek gibi, üzerimizde yaratılacak düşünce ve hareket etkisiyle özne konumuna yerleşmiş hissetme talebi, insanı sinemanın merkezinde tutar” (Kabadayı, 2015:91).

Sinemanın beslendiği diğer bir yapı taşı olarak felsefe ve felsefi ideolojiler yer almaktadır. Sinema ve felsefe, senaryoda bir alt yapı oluşturma problemi fikrinden ötürü birbirleriyle yakın ilişkilidir. Sinema sanatı hakkında ortaya çıkan hem içerik hem de yapısal problemler, sinema felsefesi alt dalını oluşturmaktadır. Bu iki sanat dalında meydana gelen fikir akımları ve dönemsel özellikler birbirini desteklemektedir. Desteklemesinin yanı sıra felsefe ve sinema arasında metodolojik bazı farklılıklar da mevcuttur. “Sinema anlatısını görüntü üzerinden kurarken sanatsal ve estetik kaygıları ön planda tutar. Felsefeyse anlatısını kelime ve kavramlar üzerinden kurar ve varlık sahası olarak yazı temelinde kitaplara ve sayfalara ihtiyaç duyar. Aynı konuyu sinema bir buçuk saat gibi bir sürede ilgi uyandıracak şekilde ve derinlikli olarak ele alırken, felsefe sayfalarca kitap okumayı gerektiren belki de günler süren yorucu bir yol izlemek durumundadır. Ayrıca sinema ele aldığı konuyu ifade etmek için, çağdaş anlatıda olduğu gibi üstü kapalı ve yorum gücü gerektiren sanatsal bir ifadeyi ya da klasik anlatıyı kullanarak doğrudan göstermeyi tercih edebilir. Felsefede böylesi bir tercihe gerek duyulmaz, konusunu açığa çıkarabilmek ve daha anlaşılır kılmak için soru-cevap

yöntemiyle ilerlemek durumundadır” (Medin ve Yıldız, 2023:985). Bir başka görüşte felsefe ve sinema etkileşimi şu şekilde açıklanmaktadır:

“Filmin yaptığı, aslında, bizzat ‘kendisinin bir düşünceye dönüşerek’, insan üzerine, kendi felsefesini yaratmasıdır. Bu felsefi oluş, zaman-mekân ikiliğini önemseyen, teknik tercihlerle biçimlenen, zihinsel bir düşünme ve algı/yorum yolculuğunun hepimiz için kapısının aralandığı, herkesin hayatından bir ana karşılık gelen sorgulama sürecini işaret etmektedir” (Kabadayı, 2015:90). Felsefenin soyut kavramlarından olan insan, varoluş, evren, geçmiş, gelecek ve zaman gibi problemler üzerine ortaya koyduğu bulgular, sinemanın çok yönlü olması sayesinde bireyi dönüştüren önemli kaynaklar hâline gelmektedir. Kabadayı’nın felsefi oluş vurgusuna farklı bir bakış açısı getiren Cündioğlu ise bu durumun izleyicinin bilgi ve yorumlama kapasitesi dâhilinde olduğunu belirtmektedir.

“Sanat eseri, kendisini, muhatabına, muhatabının insanı ve doğayı bildiği ölçüde ifşa eder. Biçimin bilgisine ulaşmak için afişe edilenden hareket etme zorunluluğu vardır. İçeriğin bilgisine ulaşmak içinse arkada kalanı görmek gerekir. Çokluk sanatçının bile farkında olmadığı alanı. İçerik, öz’ün taşıyıcısıdır. Bu nedenle hep öz’le karıştırılır. Oysa içerik akıl ve zekayı gerektirir. Hal böyle olunca, akıl ve zekâdan köşe bucak kaçan öz, ister istemez kaçacaktır içerik’ten. Dile gelmemek için. Afişe olmamak için. Bu aşamada gereken, bir sanat tarihçisinin kaslı bacakları değil, bir felsefecinin güçlü kanatlarıdır” (Cündioğlu, 2012:79). Cündioğlu’nun içerik hakkındaki bu tespiti, sinemanın felsefi sorunlarla olan ilişkisini somut hâle getirmektedir. Nitekim sinema; felsefenin dile getirdiği sorunlar, kimlik problemleri, öz arayışı, zaman ve mekânsal kırılmalar, özgürlük arayışı, ölümün ve yaşamın anlamına kadar uzanan soyut kavramları somutlaştırarak göstermektedir. Hem sinemanın hem de felsefenin merkezinde düşünme eylemi yer almaktadır. Bu bağlamda filmin felsefi alt metnini irdelemek, senaryonun yazılma amacını ve izleyiciye sorgulatmak istediği görüşü de ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç olarak felsefe, edebiyat ve sinema dalları insanın varoluşsal sorunlarını, toplumsal eleştirilerini, gerçeği ve anlamı sorgulama biçimlerini çeşitli sanatsal yollarla ifade eden disiplinlerdir. Bu üç bilim dalı birbirini besleyerek evrensel soruları irdelemektedir. Yaşamın anlamı, gerçekliği, mutlak özgürlüğün mümkün olup olmadığı gibi sorulara çözümler aranmaktadır. Disiplinler arası oluşturulan diyaloglar, içerik ve yöntem açısından çok renkli perspektifler sunmaktadır.

Senaryoda kurgu düzlemini oluşturma problemleri, felsefenin diyalektik sorgulamaları ve karakterlerin iç çatışmalarını yansıtmaya uğraşı, sinema sanatında sıklıkla öne çıkarılan konulardır. Sanatın dönüştürücü gücü, edebiyat-felsefe-sinema etkileşimiyle ortak bir etki oluşturur. Bu durum; ilk olarak felsefe, teorik görüşü ve temel problemi ortaya koyar devamında ise edebiyat, felsefenin problemlerini kurguya aktarır. Nihayetinde sinema gösterme tekniği sayesinde evrensel bir duygu ve durum oluşturarak somut bir ürün ortaya çıkarır.

2. HEGEL'İN DİYALEKTİĞİNDE EFENDİ VE KÖLENİN VARLIĞI

Efendi köle diyalektiği, G. Wilhelm Friedrich Hegel'in (1770-1831) *Tinin Fenomenolojisi* isimli eserinde yer alan önemli bir bölümü teşkil eder. Psikoloji ve psikoterapinin gelişiminde kalıcı bir etki bırakan Hegel, bu eserini 1807'de yayımlamış ve insan bilincinin gelişimine dair karmaşık bir keşif sunmuştur. “Diyalektik mantığın söz konusu üç adımlı yapısı tezden antiteze ve nihayet senteze doğru bir hareket olarak ifade edilebilir, öyle ki her sentezin yeni bir tez haline geldiği bu hareket Mutlak İdeaya erişinceye kadar devam eder. Varlığın hareketi diyalektik bir hareket olduğu, yani varlık karşıtlıklardan geçerek ilerlediği için, Hegel'e göre onu açımlayan, onun hareketini düşüncede yansıtan veya yeniden kuran mantığın hareketi de diyalektik olmak durumundadır” (Cevizci, 2013:451).

Bu eserin büyük bir bölümünü oluşturan efendi-köle diyalektiği aynı zamanda bey-uşak diyalektiği olarak da bilinir. “Hegel diyalektiği daha olgusal bir tarzda usun (akıl) dünya tarihi sahnesinde aşama aşama özgürlüğe ulaşması yolunda daha önce de değindiğimiz gibi ilerletici bir unsur olarak görür. Hegel'e göre diyalektik bir tür dışsal dayatmaya ya da gerçekliğe ilişkin bilgi edinmeye, gerçeği ele geçirmeye yarayan bir vasıta değil, aksine gerçeğin kendisini açıklamasının yoludur” (Tükenmez, 2019:39). Söz konusu diyalektik, tanınma arzusuyla hareket eden iki bilinç arasında gerçekleşen mücadele etrafında oluşmaktadır. Mücadelenin galibi efendi, mağlubu ise köle olarak adlandırılmaktadır. Yaşanan bu güç dengesizliği ve alt-üst ilişkisi kölenin emeği sayesinde tersine döner. Zamanla köle çalışarak efendisinin tahtını alacaktır; efendi ise bu durumun tahtını kaybedip köleye bırakana kadar farkında olmayacaktır. Emek ve işgücünün önemi üzerine değinen Ahmet Cevizci bu durumu şu cümlelerle özetler:

“Saf özne kavramından hareket eden, saf öznenin kendi dışına iştiha ya da arzuyla çıktığını, ben bilinci kazandıktan sonra, başkasıyla 'ölüm kalım

mücadelesi' içine girdiğini söyleyen Hegel'e göre, taraflardan biri, bu çerçeve içinde diğerini köleleştirir ve diğerinin emeğini gasp eder. Bu emek, işgücü sayesinde efendi, arzularını, iştihayı tatmin eder; bununla birlikte, boş zaman iradeyi körletir, dünya özneye karşı koyan bir nesne olmaktan çıkar ve boş zaman aylaklığa dönüşür" (Cevizci, 2005:572).

'Ben' kavramı perspektifinde ise Kuçuradi, insanın değer ve ahlâkî problemlerini inceleyerek değer felsefesinden bahsetmektedir. İnsanın en temel problemlerinden biri de kendi değerini sorgulamak, onun için mücadele etmek ve nihayetinde onu bulmaktır. Kuçuradi bu sorunu Hegel'in diyalektiğine de dayandırarak şu şekilde açıklar:

"İnsan kendi değerini arar ve bu değeri de üreterek özgürlüğe ulaşır. Farklı yapıda kişilerin yapıp etmelerindeki fark, insan realitesini farklı tarzlarda değerlendirmelerine (veya değer biçmelerine), insan anlayışlarının farklı olmasına, kendi kendileriyle farklı şekillerde hesaplaşmalarına ve bu gibi şeylere dayanır" (Kuçuradi, 1971:144).

Hegel'in efendi ve köle mücadelesinde üç temel aşama bulunmaktadır. Bu aşamalar iki bilincin karşılaşmasını, tanınma sonucu yaşam-ölüm mücadelesini ve bu ilişkide kölenin dönüşümünü kapsamaktadır. Efendi-köle diyalektiğinin bu aşamalar aşağıda irdelenecektir.

2.1. Özbilinç ve Bilincin Diyalektik Konumu

Özbilinç ve bilinç bağlamında diyalektikte önemli bir yeri olan özbilinç kavramı, bireyin kendisini bilmesi ve tanınması şeklinde *Tinin Fenomenolojisi* eserinde anlatılır. "Özbilinç, bireyin tanınma arzusunu ortaya koyan ve bireyin değerine atıf yapan bir kavramdır. İnsanın bilincinin temelinde 'istem' yer almaktadır. İstem bir nevi insanın açlığıdır ve bunun doyurulması gerekmektedir. Bu isteğin ardından bireyde eylem gerçekleşmelidir. 'Ben'in olması için istem ve eylem birbiriyle ilişki kurmalıdır. Bilinçteki araştırma iki tarzdadır; birincisi 'ben biliyorum'un, ikincisi 'neyi biliyorum'un araştırılması" (Öner, 1999:279). Özbilinç ve bilinç karşıt özelliklere sahip olmasına rağmen var olmak için birbirlerine muhtaçtır. "Arzusunu doyuma ulaştırmak isteyen varlık, özbilinç çerçevesinde de kendisini tanınma yoluyla tatmin etmek ister. Bilinç ise kendini tanımayan, sorgulamayan ilkel düzeydedir. Ancak bilinç, insanın 'ben' olduğunu kavraması noktasında gereklidir. Özbilinç bir başka Özbilinç için var olduğu ölçüde ve ondan dolayı (kendinde ve kendisi için) var olur; yani o ancak kabul edilmiş varlık olarak vardır" (Bumin, 1991:31).

Bilincin özgürlüğe kavuşmasını ve özbilinç düzeyine yükselmesini sağlayan eylem ise tanınmadır. “İnsanın değerini ve varlığını bilmesinin ilk koşulu bilinçtir. Bilinç ise, özgürlüğün en yüksek anlamda gerçekleşmesini mümkün kılar. Yani ancak kendi kendisinin farkında olanın özgürlüğünden bahsedebiliriz. Yine de bu gerçek özgürlük değildir. Gerçek özgürlük, sadece bütün içinde tahayyül edilebilen özgürlüktür” (Bezci, 2006:248).

Hegel’e göre gerçek özgürlük bir bireyin ötekine boyun eğdirilmesiyle değil, yalnızca bilinçli tanınmayla mümkündür. Bilinç; bilgi edinme, tecrübe ve değişim yoluyla ilkel hâlinin ötesine geçmektedir. Hegel’in felsefi görüşüne göre bilgi ve kavram değiştiği sürece bilginin nesnesi de değişir. Bu da şöyle bir sonuç ortaya çıkarır; bilinç, nesneyle karşılaştığında bilgisi değişir ve özbilince dönüşür. Bilinçten özbilince yönelik bir değişim ve gelişim gerçekleşir. Hegel’in diyalektiğinde yer alan en kritik aşama, kölenin dönüşümü ve emek süreci aracılığıyla kölenin gerçekliğe müdahale etmesidir. Emek, kölenin kendi varlığını dış dünyada gerçekleştirdiği ve bir nevi kendini kanıtladığı, tanıttığı bir araçtır.

2.2. Tanınma Mücadelesi: Efendi ve Kölenin Ölüm Kalım Savaşı

Efendi ve köle kavramlarının var olması ve bu iki bilincin mücadelesi, ancak birbirini tanıma yoluyla gerçekleşmektedir. “Diyalektik, tanınma arzusu üzerinde odaklaşır ve arzunun nesnesi (yani, tanınma) hep başkasına ait olan, ötekinin tekelinde bulunan bir şeydir. İnsanın arzusu, öyleyse ötekinin arzusu için duyulan bir arzu olmak durumundadır” (Cevizci, 2005:1014). Bilinç ancak başka bir bilinç tarafından tanındığında gerçekten var olmaktadır.

“Bir ben kendi benliğinin bilincine ya da bir özne kendi özneliğinin doğru ve hakiki bir ayırım ve bilincine, başka bir ben ya da özneyle karşılaştığında varabilir” (Orman, 2022:128). Axel Honneth ise tanınma kavramının özetini ‘Ben, bana tanınan bir ben olarak benim’ formülüyle açıklamıştır. Bireyler arasındaki bu tanınma durumu hem kişilerarası iletişimi hem mücadeleyi ortaya çıkarmaktadır.

“Özgürlüğü tanıyıp güvence altına alınan bireyi, Hegel kişi olarak tanımlar. Söz konusu kişilik ise mülkiyetle gerçekleşir. Daha doğrusu kişilik insana mülkiyet benzeri birtakım haklara sahip olma kapasitesi kazandırır” (Cevizci, 2013:456). Bu bağlamda birey kendi varoluşuna karşılık diğer bireyin varlığını bir tehdit olarak algılamaktadır. Bu tehdit ortamının gerçekleşmesi ancak iki farklı benliğe sahip bireyle gerçekleşmektedir. Sahip olunan farklılıklar (efendi-köle) bireyi tanınmaya itmektedir. “Özbilinci ve insansal

gerçekliği doğuran isteklerin tümü, sonuç olarak, ‘kabul edilme’ isteğinin bir sonucudur. Ve kendisi aracılığıyla insan gerçekliğinin kendini ‘açımladığı’ hayatını tehlikeye atma edimi, böyle bir isteğin sonucudur. Özbilincin kökeninden söz etmek, o halde, zorunlu olarak, ‘kabul edilme’ amacıyla ölesiyeye bir savaştan söz etmek demektir” (Bumin, 1991:29).

Söz gelimi bir isteğin var oluşuna karşı doğan farklı bir istek mücadele ortamını doğurmaktadır. Tanınma mücadelesinin esas amacı diğer bilince (özne) karşı kendi üstünlüğünü (arzusunu) kabul ettirmeye zorlamak ve bu şekilde tanınmayı sağlamaktır.

2.3. Efendi ve Köle: Bir Karakter Analizi

Diyalektiğin iki ana bilinci olan efendi-köle, mücadele boyunca karşılıklı etkileşimler içerisinde. Efendinin baskısı ve emirleri, kölenin efendisinin üstünlüğünü kabul edişi başlangıçta gerekli olan en değerli süreçlerdir. Bu mücadelede “Efendi, bir prestij mücadelesinde sonuna kadar gitmiş ve mutlak üstünlüğünde bir başka insan tarafından bilinip-tanınmak için hayatını tehlikeye atmış insandır” (Kojève, 2001:50).

Efendi, kölenin üzerinde üstünlük kurmasından ötürü emek ürünlerini köleye emirler vererek yaptırmaktadır. İstekleri karşılanan efendi, kendisini burjuvanın en yüksek kesimine ait hissetmektedir. Ayrıca bu süreçte kolaylıkla mücadele etmeksizin varlığını sürdürmektedir. Bir başka çalışmada ise efendinin ahlâkı ve değişimi şu cümlelerle özetlenir:

“Uygarlığa bir karşı çıkış olarak efendi ahlâkı tam tersine ezilenleri temsil ederdi: Körelmiş içgüdülere duyulan nefret, terbiye edenin, yalnızca kurbanlarında görülebilen gerçek doğasını nesnellikle açığa vurur. Ama büyük bir güç ve devlet dini olarak efendi ahlâkı kendisini, tamamıyla uygarlaştırıcı erklere, yani değişmez çoğunluğa, hınca ve bir zamanlar karşı olduğu her şeye adadı” (Horkheimer ve Adorno, 2014:139).

Özünde efendinin yaşadığı haz ve zevk onu gerçeklikten uzaklaştırmaktadır. İsteklerin gerçekleşmesinin yanı sıra efendiye en büyük hazzı veren köle tarafından bilinip tanınmaktır. Ancak efendi tanınsa bile doyuma hiçbir zaman tam anlamıyla ulaşamaz. Köle tanınma mücadelesinin başlangıcında kaybeden tarafta yer alır. Bu durumun nedeni ise kölenin yaşayan dünyada ölümden korkmasıdır. “Soyluyla köle arasındaki en önemli farklılığın, birincisinin aktif güçle, buna mukabil ikincisinin reaktif güçle karakterize olması olduğunu söyleyen Nietzsche'ye göre, aktif güçler soylu, asil, efendi

ahlakını yaratırlar. Bu açıdan bakıldığında, yalnızca aktif güç kendini olumlar, farklılığını onaylar ve ayrılığını eğlencenin ve oyunun bir objesi haline getirir” (Cevizci, 2005:571).

2.4. Kölenin Diyalektik Yükselişi

Karşılıklı etkileşimlerin neticesinde efendinin yaşadığı haz ve üstünlük arzusu, isteklerinin doyuma ulaşması geçici bir durumdur. Efendi arzularının hayaliyle yaşarken köle özgürleşme sürecini yaşamaktadır. Pasif duruma düşen efendinin bilincine köle yükselmektedir. “Kölenin tarafından bakıldığında şeyleri biçimlendirmede kendisi-için-varlığın ona ait olduğunun ve yalnızca kendisinin özsel ve gerçekten de kendi başına var olduğunun farkına varır. Köle ürünü aracılığıyla dünyada yansıyan kendisini görür ve özelliğini kavrar” (Özçangiller, 2016:43). Efendinin verdiği emirler sayesinde kendi aklını ve bilincini kazanan köle doğadaki nesneyi dönüştürmektedir. Ancak köle kendi aklını kazanmış olsa da bir süre efendisine bağlıdır. Bu sebepten ötürü ne köle ne de efendi özgür olabilmektedir. Efendi gözünden bakıldığında efendi tam olarak özgürlüğünü kazanamamaktadır. Kojève, kölenin özgürleşme ve efendinin bağıllık durumunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Hegel’e göre, hayvan bitkiyi yiyerek, bu bitki üzerindeki üstünlüğünü gerçekler geliştirir ve açığa vurur ama hayvan bitkilerle beslenirken onlara bağımlıdır ve dolayısıyla onları gerçekten aşmayı başaramaz” (Kojève, 2001:43). Aynı şekilde efendi tarafından bakıldığında ise bu durum şöyledir:

“Efendi kendisini Efendi olarak görmekte yalnız değildir. Köle de onu öyle görür. O halde o insan gerçekliği ve değerinde kabul edilmiştir. Ama bu kabul ediş tek yönlüdür, çünkü o, Kölenin insansal gerçekliğini ve değerini kabul etmemektedir. O halde o, kendisinin kabul etmediği biri tarafından kabul edilmiştir. İşte onun konumunun yetersiz -ve trajik- yönü burada bulunur” (Bumin, 1991:40). Bu kapsamda kölenin içinde bulunduğu durum tanınma noktasında olumsuzdur ve tek taraflıdır. “Köle ahlakının varolmak için, hep karşı koyan dış dünyaya gereksinimi olmuş ve kölenin eylemi, temelde tepkiden kaynaklanmıştır. Efendinin ya da soylunun değerlendirme biçiminde ise tam tersi söz konusu olup, efendi eyleme kendiliğinden geçer ve karıştını yalnızca kendine daha minnettar, daha sevinç dolu evet demek için arar” (Cevizci, 2005:573). Köle, efendisi için çalışmaya başladığı süre boyunca kendi gereksinimlerini doyuma ulaştırmaya yaklaşır. Ayrıca içgüdüleri,

bilgileri yükselmeye başlayan köle, özgürlüğünü elde etmeye başladıkça ve dünyayı değiştirip dönüştürdükçe efendisinin yerini almaya başlar.

Sonuç olarak tanınma mücadelesinin oluşturduğu karşılıklı ilişkilerin tümü köle sayesinde gerçekleşmektedir. Kölenin var olmadığı bir doğada efendinin de var olması olanaksızdır. Bu durum Hegel'in felsefesinde efendinin özgürlüğünün çelişkili olması bakımından tartışılmaktadır. Nihayetinde diyalektiğin sonlanmasıyla köle gerçek özgürlüğe kavuşan bilinç, efendi ise özgürlüğünü kaybeden bilinç düzeyine gelir.

3. GEÇMİŞTEN BUGÜNE EFENDİ- KÖLE ANALİZİ

İnsanlığın var oluşu ve arzuların ortaya çıkışından itibaren yöneten ve yönetilen kesim efendi-köle diyalektiği çerçevesinde gelişimini sürdürmektedir. “İnsanlık tarihi kadar geçmişe sahip üstünlük mücadelesinin kendi gerçeğini karşı tarafa kabul ettirme, dışsal unsurlarca onanma, varlığı görünür ve hâkim kılma basamakları, insanın önemini yitirip metaya kutsiyetin atfedildiği bilhassa 20. yüzyılda, maddi güç temelinde gerçekleşir” (Armağan, 2022:1328). Söz konusu tarihte diyalektiğin ortaya çıkışını özetleyen Kojève'nin görüşleri de değerlidir.

“Bir Efendinin ve bir Kölenin ortaya çıkışıyla sonuçlanan ilk Mücadeleyle insan doğmuş ve tarih başlamıştır. Yani, insan (kökeninde) ya Efendi ya da Köledir ve bir Efendinin ve bir kölenin olduğu yerde gerçek insan vardır ancak (yani insansal varlık olmak için en azından iki kişi olmak gerekir). Ve tümel (evrensel) tarih insanlar arası etkileşimlerin ve insanlarla Doğanın etkileşiminin tarihi, savaşçı efendi ile çalışan (emekçi) kölelerin etkileşiminin tarihidir” (Kojève, 2001:48). Benzer görüşleri Ahmet Cevizci ise işçi sınıfına değinerek belirtmektedir:

“Antik dönemde kölelerle efendiler, feodalizmde serflerle feodal dere beyleri, kapitalizmde burjuva veya kapitalistlerle işçiler söz konusu çıkarları karşıt sınıf çiftlerini meydana getirir” (Cevizci, 2005:1490). Bu görüşlere göre diyalektiğin ortadan kalkması, insanlık tarihinin de sonlanması anlamına gelmektedir. Devletler ve milletler arasında gerçekleşen tanınma mücadelesi, devlet ve vatandaş ilişkisinin doğması doğal olarak efendi köle ilişkisinin de sürekliliğini sağlamaktadır. “Köle bedeni ve ruhuyla boyunduruk altında yaşamaya devam eder; efendi ise geriler. Şimdiye dek hiçbir egemenlik bu bedeli ödemekten kurtulamamıştır. İlerleyen tarihin bir döngüye

benzemesinin temelinde yatan şeylerden biri erke eşdeğer bu türden bir körelme sürecidir.” (Horkheimer ve Adorno, 2014:58).

Modern toplumlarda özgürlük, diyalektiğe göre devletler tarafından sağlanmaktadır. “Kapitalizm ile yeni bir köle-efendi ilişkisi doğmuş ve nihai özgürlük sağlanamamıştır. Özgürlük de bilinç gibi, aslında türün başlangıcında yoktur, bunları yaratan tarih olmuştur. Toplumda birinin özgürlüğü bir başkasının özgürlüğü ile çatışırsa, ancak evrensel akıl tarafından uzlaştırılabilir. Bu aklın temsil edildiği mekân ise devlettir.” (Bezci, 2016:248). XX.yüzyıldan itibaren modern toplumlarda sisteme (devlet) bağlı kalmaksızın hür yaşamak bireyin en temel problemidir. Çünkü birey; devletin koyduğu kurallar bütününe ve oluşan bu yeni sisteme bağlı kalmak, kendisine uygun görülen şartlara göre şekil almak zorundadır. Böylesi toplumlarda birey ancak kendisini gerçekleştirerek doyuma ulaşmaktadır. Fakat bugün herhangi bir toplumun gerçek doyuma ulaşmasından söz etmek mümkün değildir. Çağdaş dönemlerde efendi-köle ilişkisi, klasik ilişkilerin de ötesinde dijital platformlar (sosyal medya, sinema vb.) üzerinden yeniden inşa edilmektedir. Bu noktada modern toplum, bireye özgürlük yanılması sunarken aslında onu içeriklerle ve görsel şovlarla yeni bir köleleştirme mekanizmasına da^hil eder.

Netice itibariyle gerçek özgürlüğe ulaşmak ancak asıl özne konumuna gelmekle gerçekleşecektir. Diyalektiğe göre asıl özne basamağına gelebilen bilinç, sadece kölenin bilincidir. Tarih bu görüşlerle incelendiğinde nihai amacı, mutlak özgürlüktür. Mutlak özgürlük ortamı ise kölenin, efendiliğe yükselmesi ve tanınması durumunda sağlanacaktır. Bu durum düşünüldüğünde geçmişte var olan ve gelecekte de var olacak en temel problem şudur:

Bireyler mutlak özgürlüğü nasıl kazanmaktadır? Soruya verilmesi gereken cevap; mutlak özgürlük, başkasına güç dayatarak boyun eğdirmek değil bireylerin, devletlerin ve toplumların birbirini tanıması ile mümkündür, şeklinde olacaktır.

4. TRUMAN SHOW FİLMİNE KISA BİR BAKIŞ

Truman Show hiçbir zaman özgür olamayan ve yönetmen tarafından dekor edilmiş bir hayatı yaşamak zorunda kalan bir adamın hikâyesini anlatmaktadır. Truman Burbank hariç çevresindeki herkes Seaheaven adı verilen adanın bir film sahnesi olduğunun farkındadır. Truman bu adada 30 yıldır standart bir hayata ve masa başı bir işe sahiptir. Truman'ın annesi, iş arkadaşları, komşusu, sokakta karşılaştığı bütün insanlar kurgusal olarak

Truman'ın hayatındadır. Bu karakterler onu şovda tutmak ve uyanışını engellemek için gereklidir. Truman'ın değişimi Lauren adında bir kadına âşık olmasıyla başlamaktadır. Yaşadıklarının kurgudan ibaret olduğunu bilen Lauren, Truman'ın hayatının 24 saat canlı bir şov olarak sunulmasından rahatsızlık duymaktadır. Lauren'in, Truman'ı uyarma çabaları sonuç vermez ve yönetmen (Christof) tarafından şovdan çıkarılır. Bu süreçte Truman bazı gerçekliklerden şüphe etmeye başlamaktadır. Radyo frekansında geçen konuşmalar, gökten set parçasının düşmesi (yıldız), çocukken öldüğü söylendiği babasını sokakta görmesi, rüzgâr ve dalgaların yapay olduğunu fark etmesi Truman'ın gerçeklikten şüphe etmesini sağlayan olaylardır. Filmin en kritik anı ve dönüşümün yaşandığı an Truman'ın denize açılmaya cesaret ettiği sahnedir.

Christof, Truman'ı şovda tutabilmek amacıyla yapay bir fırtına yaratır ve onu zorla şovun içinde tutmaya çalışır. Deniz ve fırtına korkusu Truman'ı tutsak eden bir metafordan ibarettir. Ancak nihayetinde Truman bu fırtınaya direnir ve yönetmene karşı gelir. Tekne film sahnesinin duvarına çarparak set duvarını deler. Bunu yaşadığı an Truman içinde bulunduğu dünyanın aslında kurmaca olduğunu fark eder. Film setinde ay şeklinde tasvir edilen stüdyoya gizlenen Christof, son kozunu kullanarak Truman'a seslenir. Truman için film setindeki kurgusal hayatın gerçek dünyadan daha iyi olduğunu söyleyerek onu şovda tutmak ister. Ancak Truman ünlü repliğini söyler ve ardından gerçek dünyaya adım atarak özgürlüğünü, kendi yolunu bulmayı seçer.

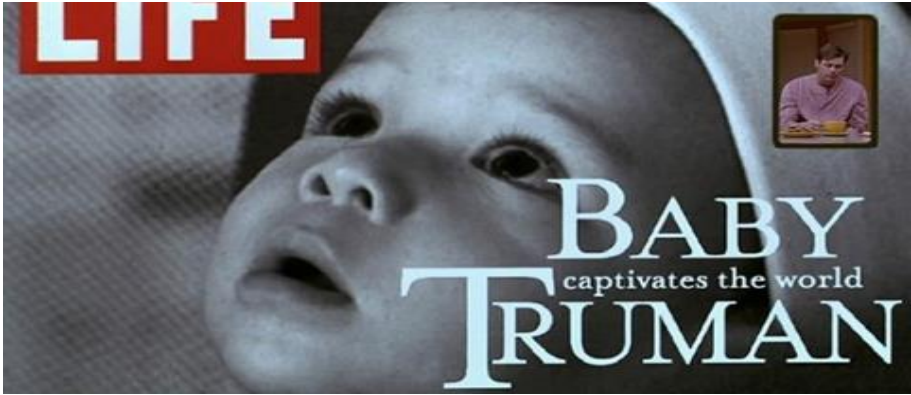
Görsel 1: Truman film setinin duvara çarpma anı.

5. TRUMAN SHOW'DA BİLİNÇ, TANINMA ve ÖZGÜRLEŞME MÜCADELESİ

Peter Weir'in yönettiği 1998 yapımlı filmde Truman karakteri köle, Christof karakteri efendi olarak görselleştirilmiştir. Truman'ın her anı, 30 yıl boyunca 7/24 aralıksız bir şekilde adaya gizlenen birçok kamera sayesinde seyircilere aktarılmaktadır. Sabit kameralarla birçok insanın izlediği Truman'ın hayatı bir hapishaneyi andırmaktadır. Truman Show, televizyon programı olmasının yanı sıra gerçeklik yanılmasıyla örülmüş hayali bir dünyayı da konu edinmektedir. Bu ütopyik dünya filmde baskıcı ve otoriter bir sistemi temsil etmektedir. Truman başlangıçta içinde yaşadığı adanın kurmaca bir evren olduğunu bilmez. Hayatının aslında kontrol altında olduğunu ve bir yönetmen tarafından kurgulanıp yönetildiğini fark edemeyen 'köle' statüsündedir. Christof'un (efendi) sunduğu yaşamı sorgusuzca kabul etmektedir. Truman henüz kendi bilincinin ve gerçek olanın farkında değildir, bu bakımdan efendi konumundaki Christof'un nesnesi durumundadır.

Efendi Christof, Truman'ın bebekliğinden gençlik yıllarına, ilk aşkıdan işine kadar birçok eylemin izleyicisi ve yöneticisidir. Yönetmen yine sahte bir ay görüntüsünün içerisinde yer alan gözetleme kulesinden köleyi izlemektedir. Öyle ki Christof hava durumunu, kölenin hayatında gerçekleşen olayları, talihsizlikleri (babasının ölmesi) ve sevinçleri (ilk aşkı) dev bir stüdyodan takip etmektedir. Truman'a standart bir aile, iş, arkadaş ortamı yaratıp bunu bir şov olarak dünyaya sunmaktadır. Christof'un dünyaya sunduğu senaryo şu şekildedir; "Babası baba rolünü, annesi Angela anne rolünü, eşi Merly eş rolünü ve arkadaşı Marlon arkadaş rolünü yapmaktadır. Seahaven ise mükemmel bir şekilde yaratılmış olan bir simülasyon evrenidir. 24 saat izlenebilen bu evrende gerçek olan bir şey vardır; o da Truman'dır" (Yıldırım, 2018:121). Film hakkında bir başka gizli detay ise Truman'ın isminde yer almaktadır. "Ana karakterin adının Truman yani True Man (gerçek adam) olarak seçildiği görülmektedir. Truman her ne kadar tek gerçek kişi olsa da programda nesne konumundadır" (Karaduman, 2022:98).

Truman'ın özgürleşme mücadelesinde önemli bir yere sahip diğer karakter Sylvia'dır. Özgürleşme sürecinin ilk kıvılcımlarını oluşturan bu kahraman, Truman'a gönderdiği düğmedeki mesajla köle bilincini sarsarak gerçekliği sorguladır. Aynı zamanda Sylvia, efendinin varlığını bilir ve bu yüzden Truman'ın da Christof'un varlığından haberdar olmasını sağlar. Sylvia, setten atılmasına rağmen film boyunca şovu izlemeye devam ederek Truman'ı kurtarmaya çalışmaktadır. Truman'ın Fiji'ye gitmek amacıyla yelken açması, bir bakıma ilk aşkına ve özgürlüğe (gerçeklik) ulaşma arzusudur. Bu karakter aslında Truman'ın uyanış sürecinde yalnızca bir aşk figürü değil, aynı zamanda etik bilincin temsilidir. Sylvia, sistemin dışından gelen bir müdahaleyi ifade eder ve kurmaca evrene dışsal bir tanık olur. Bu çerçevede Hegelci anlayışta öteki bilincin uyarıcısıdır. Aynı zamanda sistemin eleştirisini vücuda getiren ve efendiye başkaldıran bir figürdür. Truman'ın içsel sorgulamalarını sağlayan ilk kıvılcımlar oluşurken seyirci de film boyunca Sylvia ile özdeşleşmektedir.

Görsel 2: Bebek Truman'ın canlı yayınlı ilk buluşması.

Şovun en kritik anlarından bir diğeri ise uyanışın dünyaya aktarıldığı o sahnedir. “Ama beynime kamera koyamadın.” demesiyle Truman ilk kez gerçek bir özne olarak konuşmaya başlar. Burada Hegel'in diyalektiğine göre bilinç, nesne durumundan çıkar ve kendi iç alanına sahip olduğunu ilan eder. Diyalektiğin tanınma sürecinde bu cümle aslında kölenin efendiye karşı kendi düşünsel üstünlüğünü ilan ettiği bir metaforudur. Yaşanan bu başkaldırı diyalektiğin kırılma anıdır. Truman yaşadığı dönüşümle artık yalnızca gözlemlenen değil, gözlemleyen gerçek özneye yükselmektedir.

5.1. Şüpheden Bilince: Truman Show'da Uyanış ve Gerçeklik Algısı

Hegel'in felsefesinde efendi-köle arasında gerçekleşen mücadelede köle ölüm korkusu yaşar ve yaşadığı bu korku özgürlüğünü kazanma yolunda attığı ilk adımdır. Filmde bu durum Truman'ın kendi gerçekliğinden ve yaşadığı hayat çerçevesinden şüphe etmesi şeklinde tezahür etmektedir.

Truman'ın gerçeklikten şüphe duymaya başlaması bazı aksaklıkların ve olayların meydana gelmesiyle başlamaktadır. Bunlar; gökten 'sirius' isimli spot ışığının düşmesi, radyo frekansının bozulması ve bu yayında kendisine ait günlük rutinini ve hareketlerini anlatan bir yayından bahsediliyor olması, asansörde oyunculara ve sahne arkasına denk gelmesi, işe giderken hep aynı insanlarla karşılaşması ve bu insanların devamlı farklı rollerde ortaya çıkması, özellikle ikizlerin aynı anda farklı kostümlerle görünmesi, ilk aşkı Sylvia'nın sahilde gerçekleri anlatması sonrasında zorla götürülüp şovdan çıkarılması, eşi Meryl'in abartılı ve belirgin bir şekilde farklı biri varmış gibi kameraya bakarak ürün yerleştirme yapması, Meryl'in insan olmaktan ziyade oyuncu gibi davranması, Truman'ın Fiji adasını merak etmesi ancak arkadaşının onu Seaheaven adasında tutma çabası gibi olaylar Truman'ın gerçeklik algısını yıkmaktadır. Truman bu küçük aksaklıklar sayesinde bir şeylerin yanlış olduğu hissine kapılmaktadır. Nihayetinde varoluşsal bir korku yaşar ve bu korku, gerçekliği sorgulamasına sebep olur.

5.2. Truman Burbank'in Gerçek Dünyaya Adımı: Efendi-Köle Dönüşümü

Hegel'in felsefesinde efendinin köleye bağımlı olması gibi Christof da şovu devam ettirmesi için Truman'a bağımlıdır. Yönetmen, Truman şovda devam ettiği ve senaryoya bağlı kaldığı sürece var olabilmektedir. Truman şüphelerinin sonucunda içinde yaşadığı dünyanın sınırlılıklarını test etmeye başlamaktadır. İlk deneyimi ise otobüs yolculuğuna çıkma çabasıyla gerçekleşir. İşe gitmek yerine otobüse binen Truman'ın ilk tecrübesi başarısızlıkla sonuçlanır. Bu başarısızlık sistemin onu kontrol etme çabasını ve kölenin özgürlük arayışının efendi tarafından bastırıldığını ortaya koyar. Öyle ki şoför dâhil yolcular da onun adadan ayrılmasını engellemek ister. Nitekim oyuncular Truman'ı belirli bir alanda tutmaya çalışırlar ancak bu durum Truman'ın kaçma isteğini tahrik eder.

Truman'ın efendinin evreninden bir diğer kaçma girişimi sokağın sonuna ulaşma çabasıdır. Arabayla köprüden geçtiği sahnenin devamında polisler yolun santralden çıkan sızıntı nedeniyle kapatıldığı bahanesini söylemektedir.

Truman ne yürüyerek ne de arabayla kaçma girişimini başarabilmektedir. Yönetmen Christof'un çocukluğunda travma olarak bıraktığı deniz korkusu da Truman'ın kaçmasını engellemek için kullanılan bir mekanizmadır. Efendi, kölenin özgürlük arayışını bastırmak için korkuyu bir kontrol aracı olarak kullanmaktadır. Köle ölüm korkusundan ötürü efendinin kurduğu sistemin dışına çıkamamaktadır. Truman Show'da ise bu durum hem psikolojik hem de fiziksel korku olarak tezahür eder. Truman'da, babasıyla yaşadığı çocukluk anısı nedeniyle denize fobisi vardır. Yönetmen Christof, denizi bir korku nesnesi olarak Truman'a yerleştirerek onun gerçeklik arayışını engellemek ister. Ancak filmin son sahnelerinde Truman Burbank şüphelerinden emin olur; böylece denizin hakikate ulaşma yolunda bir sınır olarak kullanıldığı fark eder. Korkusuna rağmen köle bilincindeki Truman teknesiyle gerçek olanı bulmaya çabalamaktadır. Truman'ın bu çabası, Hegel'in diyalektiğinde kölenin efendisine baş kaldırması ve kendi iradesini ortaya koyması şeklinde tezahür etmektedir. Christof'un yarattığı yapay fırtına ise diyalektiğe göre efendinin köleyi kontrol altında tutma arzusudur. Truman'ın bu fırtınaya karşı koyması özgürleşme çabasını ve kendini gerçekleştirdiği bir dönüşüm sürecini göstermektedir. Senaryoda dikkatleri çeken diğer bir diyalog ise şudur:

Christof: Truman, konuşabilirsin seni duyabiliyorum.

Truman: Kimsin sen?

Christof: Ben yaratıcıyım. Milyonlara umut ışığı ve ilham veren bir televizyon programının yaratıcısıyım.

Truman: Peki ben kimim?

Christof: Sen yıldızsın.

Truman: Hiçbiri gerçek değil miydi?

Christof: Sen gerçektin. Sizi izlemek bu yüzden güzeldi. Beni dinle Truman dışarıda senin için yarattığım bu dünyada olandan daha fazla gerçeklik yok. Aynı yalanlar ve aynı ikiyüzlülük... Ama benim dünyamda korkacak hiçbir şey yok. Seni senden bile daha iyi tanıyorum.

Truman: Ama beynime kamera koyamadın.

Christof: Korkuyorsun, bu yüzden gidemiyorsun. Önemli değil Truman seni anlıyorum. Sen gidemezsin Truman. Sen buraya aitsin.

Truman: Olur ya belki görüşmeyiz; iyi günler, iyi akşamlar ve iyi geceler...

Köle bu konumda efendisi ile doğrudan diyalog hâlinindedir. Truman, Christof ile yukarıya doğru bakarak konuşur, bir yandan da bulunduğu ortamı sorgulamaktadır. Köle Truman olmadan şovun devam edemeyeceğinin ve kendi varlığının sona ereceğini fark eden Christof, Truman'ı film setinde tutabilmek için ikna cümlelerinden öte âdeta yalvarır. Ancak köle (Truman) özgürlüğü elde etme ve kendini gerçekleştirme arzusunu kazanmıştır. Bu bağlamda Truman, ünlü repliği 'İyi günler, iyi akşamlar ve iyi geceler' söyledikten sonra sahenin dışına bir bakıma gerçek dünyaya adım atar.

SONUÇ

Bu çalışmada Peter Weir'in yönettiği *Truman Show* filmi, Hegel'in '*Tinin Fenomenolojisi*' eserinde yer alan efendi-köle diyalektiği çerçevesinde incelenmiş, söz konusu felsefi alt yapının filmdeki yansımaları aktarılmış, sahne ve karakter analizi yapılmıştır. Film, Hegel'in diyalektiğini yalnızca bireysel özgürlük olarak değil, aynı zamanda modern medyanın birey üzerindeki baskısı ve kontrolünü de yansıtmak adına önemlidir. Araştırma, Hegel'in efendi-köle diyalektiğini, çağdaş medya yapılarının da eleştirisiyle sentezlenerek hem felsefe hem de sinema literatürüne özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Özellikle bugünün geniş kitlelerine ulaşan, bireyleri duysal ve düşünsel yönden şekillendiren sinemanın, felsefe gibi derin bir bilim formuyla nasıl somut hâle getirildiği aktarılmaktadır.

Filmin genel yapısı, Truman Burbank'in hayatı, başlangıçta Christof'un kendisine 'ideal yaşam' olarak sunduğu film setinde şekillenmektedir. Hegelci felsefede Truman karakteri, kendi varoluşunun farkında olmamasından ötürü 'köle' bilincini temsil ederken film boyunca başından geçen deneyimler ve şüpheler, özbilincini kazanma ve özgürleşme yolculuğuna çıkarmaktadır. Christof karakteri ise köleyi yöneten ve duygularını manipüle eden 'efendi' olarak konumlanmaktadır. Diyalektik sürecin sonunda efendi Christof, Truman'ın özgürlük arayışının bir tehdit oluşturduğunu ve kendi varlığının Truman'a bağlı olduğu bilmektedir. Truman'ın mücadelesi sonucunda stüdyonun sınırlarına ulaşması, Hegel'in felsefesinde kölenin kendi emeği ile bilincin dışına çıkması ve efendinin üzerindeki bağımlılığından kurtularak kendi varoluşunun farkına varması olarak tezahür etmektedir.

Çağdaş dünyada her birey, görünmez 'Christof'ların gözetiminde yaşarken, mutlak özgürlüğünü ne şekilde kazanabileceğinden yoksundur. Bugünün bireyleri, sosyal medyada Truman gibi izlenirken, Christof gibi görünmez otoritelerin senaryolarına göre yaşamaktadır ve bu yönüyle film yalnızca bir

kurgusal anlatı değil, çağın psikolojik bir alegorisine dönüşmektedir. Truman'ın "Olur ya, bir gün görüşemeyiz..." repliği ile çıktığı gerçek yolculuk, her bireyin kendi bilincini irdelemesi için atılmış sembolik bir adımdır.

Sonuç olarak *Truman Show* filminin ve incelenen alt metinlerin önemi, izleyiciyi gerçek olanı sorgulatmaya ayrıca bilinçli bir özne olarak hayatına yön vermeye, bu süreçte boyun eğmek yerine mücadele etmeyi teşvik etmektedir. Birey, gerçek özgürlüğü yalnızca sistemin kurduğu dünyadan kaçarak değil, kölesi olunan arzuların da sıyrılabildiğinde kazanabilmektedir. Tıpkı Truman'ın yaptığı gibi her birey, otoritenin çizdiği sınırları aşır ötesini keşfetmelidir.

KAYNAKÇA

- Armağan, B. (2022). Efendi-köle diyalektiği bağlamında Orhan Kemal'in eskici ve oğulları eseri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(4), 1325-1337.
- Aşkun, N. C. (1979). Sinema ve edebiyat ilişkisi üzerine. *Kurgu Dergisi*, 1, 124-130.
- Başçı, S. (2023). Kurgusal mekân-karakter ilişkisinin yaratıcılığa etkisi: Edebiyat ve sinema ara kesitinde disiplinler arası bir yaklaşım. *International Journal of Geography Education*, (49), 321-349.
- Bezci, B. (2006). Hegel'in felsefesinde etik, politik olan ve özgürlük. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 235-251.
- Bumin, T. (1991) *Hegel'i okumak*. İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Cevzici, A. (2005). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cevzici, A. (2013). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cündioğlu, D. (2012). *Sinema ve Felsefe*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çelebi, İ. ve Gelir, Y. (2023). Edebiyat ve Sinema İlişkisi Bağlamında Fahriye Abla Filmine Eleştirel Bir Yaklaşım. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20(10), 552-564.
- Emre, İ. (2012). *Edebiyat Bilimi Teoriler-Yöntemler-Uygulamalar*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Felski, R. (2010). *Edebiyat ne işe yarar*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T.W. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kabadayı, L. (2015). Zeki Demirkubuz filmlerinin ortak anlatı yapısı: Tema, zaman, mekân, karakter, sinematografi. In M. Boz & D. Takımcı (Eds.), *Yeşilçam sinemasındaki melodramatik kalıpları sorgulamak* (pp.89-116). Doğu Batı Yayınları.
- Karaduman, B. (2022). Tek taraflı gözetimden çift taraflı gözetime geçiş: The Truman Show filmi analizi. *Konya Sanat Dergisi*, 5(5), 93-104.
- Kojève, A. (2001). *Hegel felsefesine giriş*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kökçü, U.A. ve Sadakaoğlu, M.C. (2024). Sinema ve edebiyat ilişkisi perspektifinden bir "Mephisto" incelemesi. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 889-905.
- Kuçuardi, İ. (1971) *İnsan ve değerleri*. Ankara: Yankı Yayınları.

- Öner, N. (1999). Prof. Dr. Necati Öner armağanı. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40(XL), 271.
- Özcangiller, İ.B. (2016). Hegel'in fenomenolojisi bağlamında özbilincin diyalektiği. Felsefe Arkivi, 2(45), 29-65.
- Özön, N. (1981). *Sinema ve televizyon terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, M. (2018). Simülasyon evreninde ürün yerleştirme uygulamaları: Truman Show analizi. Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları E-Dergisi, 1(1), 115-129.
- Yıldız, A. ve Medin, B. (2023). Sinema ve felsefe ilişki üzerine eleştirel bir okuma. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 11(2), 978-1003.

Azerbaycan'ın Temel Dış Politika Dinamikleri ve Haydar Aliyev Dönemi Dış Politika¹

Kadir SANCAK²

1 Mayıs 2022 tarihinde düzenlenen “2nd International Congress Of Azerbaijan's Architect Heydar Aliyev, In The 99th Anniversary Of His Birth” adlı kongrede sunulan “Azerbaycan'ın Bir Devlet Olarak İnşasında Haydar Aliyev'in Rolü” konu başlıklı bildirinin yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiş halidir.

2 Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, kadorsancak@gmail.com, ORCID:0000-0001-9266-5592

ÖZET

Azerbaycan'ın dış politikasının temel dinamiklerini, tarihsel derinlik, kültürel çeşitlilik, demografik yapının homojenliği ve benzersiz jeopolitik konumun üst üste geldiği çok katmanlı bir yapı oluşturmaktadır. Son iki yüzyılda Türkiye, Rusya ve İran ile yaşanan deneyimler yalnızca sosyo-politik hafızayı şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda ülkenin güvenlik algısı, stratejik yönelimleri ve ittifak tercihlerine doğrudan etki etmiştir. Bu durum, Türkiye ile güçlü bir yakınlık sağlarken, Rusya ve İran ile ilişkilerde dengeli ve temkinli bir dış politika izlenmesini gerekli kılmıştır.

Öte yandan Azerbaycan, İpek Yolu'nun kadim bir kavşağında yer alması nedeniyle tarihsel olarak çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Türk geleneklerinin yanında Rus, İran, Arap ve Moğol izleriyle de şekillenen bu kültür mozaïği, hem ülkedeki özgün kimliğin korunmasını hem de Türk dünyasıyla entegre bir dış politika inşa edilmesini mümkün kılmaktadır. Aynı şekilde, nüfusunun yaklaşık %92'sinin Azerbaycan Türklerinden oluşması, bölgedeki etnik çeşitliliğe rağmen iç barışı sağlamakta ve dış politika istikrarı için özgün bir zemin yaratmaktadır. Jeopolitik konum itibarıyla Türkiye, Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve İran'la karadan, Kazakistan ve Türkmenistan'la Hazar Denizi üzerinden deniz yoluyla komşu olması, çok yönlü diplomasiye ve enerji-ulaşım koridorlarına dayanan bir dış politika geliştirmesine imkân tanımaktadır.

1993 yılında cumhurbaşkanı olarak göreve başlayan Haydar Aliyev, bu çok katmanlı zeminde Sovyetler Birliği deneyimlerinden aldığı derslerle, ne Batı'ya ne de Rusya'ya bağımlı olmayan; aksine esnek, çok yönlü ve akılcı bir denge politikası benimsemiştir. Aliyev'in bu pragmatik yaklaşımı, özellikle Dağlık Karabağ'da tam bir barış sağlamasa da, çatışmaların yatıştırılması ve bir ateşkes zemini oluşturulması yönünde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Böylece Azerbaycan, yalnızca savaş pozisyonundan çıkarılmakla kalmamış, aynı zamanda siyasi ve ekonomik istikrarı yeniden tesis etmeye yönelik somut adımlar atmıştır. Neoklasik realist bir çerçevede gerçekleşen bu dönüşüm, Aliyev'in liderlik imajı, stratejik kültürü ve iç-dış politika dinamikleri arasındaki uyum üzerine inşa edilmiş ve bu sayede ülke uluslararası arenada istikrarlı bir pozisyon elde etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Haydar Aliyev, Denge Politikası, İstikrar, Dış Politika

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve birliği oluşturan on beş cumhuriyetin bağımsız devletler olarak uluslararası arenada yerlerini almaları herhangi bir

savaş veya iç çatışmanın neticesinde gerçekleşmemiştir. Tarih boyunca siyasi sınırların değişmesinin ve yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasının çoğu kez kanlı çatışmaların sonunda gerçekleştiği göz önüne alındığında söz konusu on beş cumhuriyetin bağımsızlıklarını elde etmelerinin genel olarak sorunsuz gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Ancak bağımsızlıkların üzerinden geçen otuz yıl içerisinde bölgede yaşanan gelişmeler meselenin sadece bağımsızlığı elde etmek olmadığını, bunu sorunsuz bir şekilde sürdürebilmenin de ne derece zor ve önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Sovyetler Birliği barışçıl bir şekilde dağılmış olsa da Rusya'nın ortaya çıkan bu siyasi fotoğrafı kabullendiğini söylemek mümkün değildir. Post Sovyet coğrafyayı doğal nüfuz alanı olarak gören Rusya söz konusu bölgedeki ülkelerin bağımsız dış politikalar yürütmesine karşı çıkmış ve özellikle Batı yanlısı yönetimlerin iktidara gelmelerini kendisi için bir güvenlik sorunu olarak değerlendirmiştir. Bunun neticesi olarak da bazı durumlarda doğrudan askeri işgallerle, bazı durumlarda ise darbe ve benzeri yöntemlerle iç siyasi yapıları şekillendirmeye çalışmıştır. Bu durum bazı ülkelerde çatışmaları ve istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Bu ülkelerden biri de Azerbaycan olmuştur.

Bugünkü Azerbaycan devleti bağımsızlığını 1991 yılında elde etmiştir ancak Azerbaycan adını taşıyan ilk bağımsız devlet bu topraklarda 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulmuştur (Ağayev, 2006:313). Bu devlet aynı zamanda cumhuriyet rejimine sahip dünyadaki ilk Türk ve Müslüman devlet olmuştur (Şimşir, 2011:21-25). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti veya Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olarak adlandırılan (İmambeyli, 2020:230) devlet varlığını iki yıl gibi kısa bir süre devam ettirebilmiş olsa da milli egemenliği esas alan yapısıyla bugünkü Azerbaycan Devletine tarihi bir model oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla bağımsızlığını yitiren Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeniden bağımsızlığını elde etmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminin ilk yılları oldukça sancılı geçmiştir. Bunda Karabağ'ın ve Azerbaycan topraklarının bir kısmının Rus desteği ile Ermeniler tarafından işgal edilmesi gibi harici faktörler etken olurken diğer yandan başarısız yönetimlerden kaynaklı nedenler de belirleyici olmuştur. Azerbaycan, bağımsızlığının ilk üç yılında üç ayrı cumhurbaşkanı tarafından yönetilmiştir. Üçüncü cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'den önce ülkeyi yöneten Ayaz Muttalibov ve Ebulfez Elçibey'in özellikle dış politika tercihleri Azerbaycan siyasetini ve ekonomisini istikrarsızlığa sürüklemiştir. Azerbaycan dış politikasına etki eden faktörlerin yeterince dikkate alınmamış olması başarısızlığı beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma, Azerbaycan dış politikasının tarihsel mirasla yoğrulan, kültürel çeşitlilikten beslenen, demografik homojenlikle güç kazanan ve jeopolitik avantajla şekillenen yapısını Haydar Aliyev dönemi özelinde

sistematik biçimde analiz ederek alan literatürüne özgün katkılar sunmayı hedeflemektedir. Çalışma, özellikle Aliyev'in dış politika stratejisinin bölgesel aktör olarak Azerbaycan'ın konumunu nasıl dönüştürdüğünü aydınlatmayı amaçlamaktadır ve bu açıdan hem akademik hem de bölgesel politika tartışmaları için değerli bir referans teşkil etmektedir.

Haydar Aliyev dönemi, Sovyetler Birliği sonrası bölgede nispeten istikrarlı bir devlet inşasının örneklenebileceği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışma, literatürde sıklıkla iç siyaset ve kimlik ekseninde ele alınan Azerbaycan'ı; enerji diplomasisi, çok yönlü dış politikada “denge stratejisi” ve kültürel araçlar aracılığıyla ele alarak yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Araştırmanın temel amacı, Azerbaycan dış politikasının temel unsurlarını açığa çıkarmak ve 1993–2003 yılları arasında Aliyev'in dengeye dayalı yaklaşımının ulusal strateji üzerindeki etkisini derinlemesine ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma, tarihsel arka plan, kültürel etkileşim, demografik yapı, jeopolitik konum ve Aliyev'in dış politika tercihlerine dair analizlere odaklanmaktadır.

Çalışma, Azerbaycan dış politikasını altı bileşen üzerinden ele almakta, tarihsel miras, kültürel kimlik, demografik yapı, ekonomi, stratejik coğrafi konum ve Aliyev dönemi denge stratejisi bu çerçevede detaylı şekilde incelenmektedir. Araştırma, özellikle 1993–2003 yılları arasında, Dağlık Karabağ süreci, enerji koridorları, uluslararası kuruluşlarla ilişkiler ve bölgesel diplomatik hamleler ekseninde örnek olay analizlerini de içermektedir

Çalışmada nitel yöntemle tasarlanmış bir içerik analizi gerçekleştirilmiş, Türkçe ve İngilizce kaynaklar taranmıştır. Bu yaklaşımda, akademik kitaplar, makaleler, resmi açıklamalar ve çevrimiçi dokümanlar kullanılarak Aliyev'in dış politikası, bölge ilişkileri ve enerji-diplomasi stratejileri incelenmiştir. Literatürde yer alan ikili ve çok taraflı ilişki modelleri, işbirliği stratejileri ve diplomatik hamleler sistematik olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonucu, Azerbaycan dış politikasının tarihsel ve kültürel temelini yanı sıra demografik birlik sayesinde istikrarlı bir zemine oturduğunu göstermektedir. Haydar Aliyev dönemindeki denge yaklaşımı, hem Rusya hem Batı ile eşit ve pragmatik ilişkilere imkan sağlamış, enerji-diplomasi projeleriyle uluslararası ittifak ağları güçlendirilmiştir. Karabağ'da sağlanan ateşkes, yalnızca çatışmayı yatıştırmakla kalmamış, aynı zamanda siyasi ve ekonomik istikrarın yeniden tesisi yönünde önemli bir kırılma yaratmıştır. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın dış politikasının esaslarını oluşturan tarihsel-kültürel varlık, demografik birlik, coğrafi avantaj Haydar Aliyev'in denge odaklı liderliği ile birlikte Azerbaycan'ı bölgede önemli bir aktör konumuna getirmiştir.

1. AZERBAJCAN'IN DIŞ POLİTİKASINA ETKİ EDEN TEMEL FAKTÖRLER

Azerbaycan'ın dış politikasının belirlenmesinde dikkat edilmesi gereken başlıca faktörleri Şu Şekilde sıralamak mümkündür (Yılmaz ve Sayın, 2013:23-42).

1.1.Tarih

Azerbaycan'ın dış politikasının Şekillenmesinde tarihsel deneyimlerin derin etkisi bulunmaktadır. Özellikle son iki asırlık dönemde Azerbaycan'ın siyasi ve toplumsal hafızasında üç Őlke öne çıkmaktadır: Türkiye, Rusya ve İran. Bu Őlkelerle olan tarihsel ilişkiler, Azerbaycan'ın güvenlik algılarını, stratejik önceliklerini ve ittifak tercihlerini doğrudan etkilemektedir.

1828 yılında İran ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması, Azerbaycan tarihinin kırılma noktalarından biridir. Bu antlaşmayla Güney Azerbaycan İran'ın, Kuzey Azerbaycan ise Rusya'nın kontrolüne girmiştir(Swietochowski, 1995:3-4). Böylece Azerbaycan halkı ikiye bölünmüŐ ve bu durum, Azerbaycan milli kimliğinde uzun vadeli bir travmaya neden olmuştur. Bu tarihsel hafıza, günümüzde Azerbaycan'ın İran ve Rusya'ya karşı temkinli ve çoğu zaman ihtiyatlı bir diplomasi yürütmesine zemin hazırlamaktadır.

İran ve Rusya, tarihsel perspektifte Azerbaycan topraklarına müdahaleleri ve üzerindeki tahakkümleri nedeniyle genellikle "iŐgalci" güçler olarak algılanmaktadır. İran, özellikle Güney Azerbaycan'daki Azeri nüfusun hak taleplerine karşı sert tutumuyla ve dini temelli nüfuz arayışıyla Bakü yönetimi tarafından stratejik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir (Shaffer, 2002:123-125). Rusya ise Sovyetler Birliği dönemi boyunca Azerbaycan'ın egemenliğini sınırlandırmıŐ, bağımsızlık sonrası dönemde ise Karabağ sorunu ve enerji politikaları üzerinden etkisini sürdürmeye çalıŐmıŐtur (Cornell, 2001:87-89).

Diğer yandan Türkiye, Azerbaycan'ın tarihinde farklı bir konumda yer almaktadır. 1918 yılında Kafkas İslam Ordusu'nun Nuri PaŐa komutasında Bakü'yü Ermeni ve BolŐevik iŐgalinden kurtarması, Azerbaycan halkı nezdinde Türkiye'yi "kardeŐ" ve "kurtarıcı" bir Őlke olarak konumlandırmıŐtur (Atmaca, 2018:112). Bu tarihsel miras, 1990'lı yıllarda yeniden canlanmış ve özellikle 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği askeri, diplomatik ve teknolojik destek, bu kardeŐlik ilişkisini pekiŐtirmiŐtur (Kucera, 2020).

Sonuç olarak Azerbaycan'ın dış politikasında tarih sadece bir arka plan unsuru değer, aynı zamanda stratejik yönelimin temel belirleyicilerinden

biridir. Tarihsel tecrübeler, özellikle Türkiye ile dostane ilişkilerin derinleşmesini sağlarken; İran ve Rusya ile olan ilişkilerde dikkatli, dengeleyici ve çoğu zaman ihtiyatlı bir politika izlenmesine neden olmaktadır.

1.2. Kültür

Azerbaycan kültürü esasen Türk kültür ailesinin bir parçası olmakla birlikte, tarihsel süreçte maruz kaldığı çeşitli siyasi ve toplumsal etkiler nedeniyle farklı kültürel katmanların izlerini de taşımaktadır. Özellikle İpek Yolu güzergâhı üzerinde yer alması, bu bölgeyi tarih boyunca birçok uygarlığın etkileşim alanı hâline getirmiştir. Nitekim Azerbaycan kültüründe Türk unsurlarının yanı sıra Rus, İran, Arap ve Moğol etkileri de açıkça gözlemlenebilmektedir (Ismailzade, 2005:73-75).

Rus kültürel etkisi, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası ve ardından Sovyetler Birliği döneminde eğitim, sanat ve bürokrasi alanlarında kendini göstermiştir. Sovyetler Birliği, Azerbaycan'da kültürel bir dönüşüm yaratmaya çalışmış, sekülerleşme, sosyalist realizm ve Rusça'nın yaygınlaştırılması gibi araçlarla yerel kültürel unsurları dönüştürme çabasında bulunmuştur (Altstadt, 2017:129-131). Ancak Sovyetler Birliği sonrası dönemde Azerbaycan, ulusal kültürel kimliğini yeniden inşa etmeye ve Türk-İslam değerlerine dayanan bir kültürel söylemi öne çıkarmaya yönelmiştir.

Bu yeniden inşa sürecinde özellikle Türkiye ile olan kültürel bağlar güçlendirilmiş ve “tek millet, iki devlet” söylemi doğrultusunda Türk dünyası ile entegrasyon hedefi öne çıkmıştır. Ortak dil, din, tarih ve folklor gibi unsurlar, Azerbaycan'ın hem iç politikada kimlik inşasında hem de dış politikada yumuşak güç stratejisinde belirleyici araçlar olarak kullanılmaktadır (Hajizada, 2022:45-47).

Öte yandan İran ve Arap etkileri daha çok dini yaşam ve mimari üzerinde gözlemlenirken, Moğol etkileri özellikle tarihsel anlatılarda ve bölgesel kültürel kimlik öğelerinde sınırlı düzeyde kendini göstermektedir. Bu çeşitlilik, Azerbaycan kültürünü zenginleştirmekle birlikte, zaman zaman kimliksel bütünlük sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Azerbaycan devleti, milli kültürü bölgesel etkilerle dengeleyerek bir “Azerbaycanlılık” kimliği inşa etmeye çalışmaktadır (Cornell, 2011:158-160).

Netice olarak Azerbaycan'ın kültürel yapısı, tarihsel olarak farklı medeniyetlerin etkisinde şekillenmiş olsa da, günümüzde hem kendi özgün kimliğini inşa etme hem de Türk dünyası ile kültürel entegrasyonu güçlendirme yönünde bir strateji izlemektedir. Bu çaba, ülkenin dış politika yönelimlerinde de önemli bir rol oynamaktadır.

1.3. Din

Azerbaycan'ın toplumsal yapısında din önemli bir yer tutmakla birlikte, dini kimlik dış politika yönelimlerinde belirleyici bir araçtan ziyade, etnik kimlik ve ulusal aidiyetle birlikte daha karmaşık bir ilişki içerisinde. Nüfusun yaklaşık %96'sı Müslüman olan Azerbaycan'da, bu Müslüman nüfusun büyük çoğunluğunu Şiiler oluşturmaktadır. Tahminlere göre halkın %65 ila %75'i Şii, geri kalanı ise Sünni mezhebine mensuptur (Pew Research Center, 2009). Ancak Azerbaycan'daki Şiilik, klasik İran Şiiliğinden ayrılan çeşitli özellikler taşımaktadır. Sovyetler Birliği döneminde yaklaşık 70 yıl boyunca dinin kamusal alandan sistematik olarak dışlanmış olması, halkın dini uygulamalarının zayıflamasına neden olmuş ve mezhepsel kimlik zamanla geri planda kalmıştır (Yunusov, 2004:18-20). Bu süreç, dini aidiyetin yerini etnik ve ulusal kimliğe bırakmasına yol açmış ve Şii kimlik, Azerbaycan'da birincil belirleyici olmaktan çıkmıştır.

Bu bağlamda Azerbaycan'daki Şiiler, İran'daki mezhep temelli devlet ideolojisinden farklı olarak, etnik kimlik ve milli aidiyeti ön planda tutmaktadır. Bu durum, Azerbaycan halkının büyük çoğunluğunun Türkiye'ye mezhepsel farklılıklara rağmen daha yakın bir hissiyat beslemesine neden olmaktadır (Cornell, 2006: 71). Türkiye'nin laiklik temelli ve etnik-dilsel ortaklıklara dayalı yaklaşımı, Azerbaycan kamuoyunda daha fazla karşılık bulmakta, bu da iki ülke arasındaki dinamik ittifakı güçlendirmektedir.

Bununla birlikte, mezhep faktörü tamamen etkisiz değildir. İran, Şii kimliği temelinde Azerbaycan üzerindeki etkisini artırmaya yönelik çeşitli dini, kültürel ve ekonomik faaliyetlerde bulunmaktadır. Camiler inşa etme, dini eğitim bursları sağlama ve dini yayınlar yoluyla nüfuz oluşturma çabaları bu kapsamda değerlendirilmektedir (Hunter, 2010:154). Ancak bu çabalar, Azerbaycan devleti tarafından dikkatle izlenmekte ve dini radikalizm ile mezhepçi siyasetin yayılmasına karşı ciddi tedbirler alınmaktadır. Laiklik, Azerbaycan Anayasası'nda temel bir ilke olarak yer almakta ve devlet, dini kurumlar üzerinde denetim yetkisini sürdürmektedir.

1.4. Demografik Yapı

Azerbaycan'ın etnik yapısı, dış politikasında istikrar ve hareket serbestliği açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Ülke nüfusunun yaklaşık %92'si Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır (CIA World Factbook, 2023). Geriye kalan nüfus içinde Lezgiler, Talışlar, Ruslar, Yahudiler ve diğer küçük gruplar yer almakla birlikte, bu topluluklar ülke genelinde sayıca az olduklarından etnik temelli bir bölünme ya da ciddi bir azınlık sorunu yaşanmamaktadır.

Bu görece homojen yapı, Azerbaycan'a hem iç politikada istikrar sağlamış hem de dış politikada daha bağımsız ve net pozisyonlar alma imkânı tanımıştır. Özellikle Kazakistan gibi Rus ve diğer Slav nüfusunun önemli oranlara ulaştığı ülkelerle karşılaştırıldığında, Azerbaycan etnik yapıdan kaynaklanan dış etkiler konusunda daha az kırılgan bir konuma sahiptir (Cornell, 2011:132).

Bununla birlikte, Azerbaycan Türkü nüfusun dış politika üzerindeki etkisi sadece ülke içi demografiyle sınırlı değildir. Türkiye ile aynı etnik, dilsel ve kültürel köklere dayanan bu yapı, iki ülke arasında güçlü bir simbiyotik ilişkiyi mümkün kılmakta; dış politikada Türkiye'nin Azerbaycan üzerindeki yumuşak gücünü pekiştirmektedir. "Tek millet, iki devlet" anlayışı bu etnik-kültürel bağın dış politikaya yansıyan en görünür ifadesidir.

Öte yandan dikkat çeken bir başka stratejik unsur da, Azerbaycan sınırlarının dışında yaşayan Azerbaycan Türklerinin varlığıdır. İran'ın kuzeybatısında, tahminlere göre 20 ila 25 milyon arasında Azerbaycan Türkü yaşamaktadır (Shaffer, 2002:41). Bu nüfus, İran'ın demografik dengesi açısından önemli bir unsurdur ve Tahran'ın Azerbaycan ile ilişkilerinde hassasiyetle ele aldığı bir faktör hâline gelmiştir. Bu durum, Azerbaycan'ın İran politikalarında hem tarihsel hem mezhepsel boyutun ötesine geçen, demografik temelli stratejik bir derinlik oluşturmaya neden olmaktadır.

1.5.Jeopolitik Konum

Azerbaycan, jeopolitik olarak Güney Kafkasya'nın merkezinde yer alan stratejik bir ülkedir. Karadan Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Türkiye ve İran'la, deniz yoluyla ise Hazar üzerinden Kazakistan ve Türkmenistan ile komşudur. Bu çoklu komşuluk yapısı, Azerbaycan'ın dış politika davranışlarını doğrudan etkilemekte; aynı zamanda ülkeye çok taraflı denge politikaları yürütme zorunluluğu da getirmektedir (Hunter, 2010:93).

Azerbaycan, hem Doğu-Batı hem de Kuzey-Güney yönlü ulaşım ve enerji koridorlarının kesişim noktasında yer almaktadır. Doğu-Batı ekseninde Türkiye üzerinden Avrupa ile Türk dünyasını birbirine bağlayan zincirin önemli bir halkasıdır. Bu bağlamda Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı gibi projeler, Azerbaycan'ın bu roldeki stratejik önemini pekiştirmiştir (Kardaş, 2011:42).

Kuzey-Güney hattında ise Azerbaycan, Rusya'nın Ortadoğu'ya inme stratejileri ile Orta Asya-Türk dünyası arasındaki bağlantı noktası arasında kritik bir jeopolitik denge unsuru konumundadır. Bu coğrafi konum, Azerbaycan'ı hem büyük güç rekabetinin merkezine yerleştirmekte hem de bölgesel iş birliklerinin anahtarı hâline getirmektedir (Cornell, 2011:163).

Bu nedenle Azerbaycan'ın dış politikası, komşularıyla olan ilişkilerinde dikkatli bir denge politikası gerektirirken; aynı zamanda enerji ve ulaşım projeleri sayesinde uluslararası sistemde stratejik bir aktör olarak konumlanmasına da olanak sağlamaktadır.

1.6.Ekonomi

Azerbaycan ekonomisinin temel dinamiğini enerji kaynakları, özellikle petrol ve doğalgaz sektörü oluşturmaktadır. Ülkenin dış gelirlerinin büyük bölümü bu alandan sağlanmakta, dolayısıyla enerji altyapısının geliştirilmesi ve kaynakların uluslararası pazarlara güvenli biçimde ulaştırılması dış politikanın öncelikli konularından biri hâline gelmektedir (World Bank, 2022). Hazar Denizi'ndeki zengin hidrokarbon rezervleri, Azerbaycan'ı sadece bölgesel değil, küresel ölçekte de önemli bir enerji aktörü konumuna taşımıştır. Özellikle 2006 yılında faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ve ardından gelen doğalgaz projeleri, Azerbaycan'ı Rusya'yı baypas eden alternatif enerji koridorlarının merkezine yerleştirmiştir (Babali, 2009: 119).

Bu jeoekonomik önem, Rusya'nın 2022 yılında Ukrayna'yı işgaliyle birlikte daha da artmıştır. Avrupa Birliği'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltma çabası ve Moskova'nın alternatif enerji yollarını kontrol etme isteği, Azerbaycan'ı hem ekonomik hem de stratejik bir partner olarak öne çıkarmıştır (European Council on Foreign Relations, 2022). Bu bağlamda Azerbaycan, Avrupa enerji güvenliği denkleminde kilit aktörlerden biri hâline gelmiş, enerji diplomasisi üzerinden uluslararası pazarlık gücünü artırmıştır.

2.AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ VE HAYDAR ALİYEV ÖNCESİ DÖNEM

2.1.Muttalibov Dönemi

Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etti. Bu dönemde, Mayıs 1990'dan itibaren Azerbaycan Yüksek Sovyeti tarafından seçilen Ayaz Mutallibov, Sovyet yanlısı bir lider olarak ülkeyi yönetiyordu. Ancak, 1988 yılından itibaren Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenistan ile yaşanan sorunlar, Azerbaycan hakkında kitlesel bir siyasi hareketliliği tetiklemiş ve bu durum Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) oluşumunun temellerini atmıştır. AHC, Temmuz 1989'daki kuruluş kongresinin ardından halkın desteğini kazanarak Ebülfez Elçibey liderliğinde önemli bir siyasi güç haline gelmiştir. Bu gelişme, bir yanda Moskova'nın desteğini alan Mutallibov yönetimi, diğer yanda halkın desteğini arkasına alan Elçibey liderliğindeki AHC olmak üzere ülkede ikili bir siyasi hâkimiyetin doğmasına neden olmuştur (Beşikçi, 2016:238,239).

Mutallibov'un dış politikası, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Rusya ile yakın ilişkiler kurma amacını taşımıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) katılmış ve Rus yanlısı politikalarını sürdürmüştür. Ancak, bu yaklaşım Azerbaycan halkının ulusal egemenlik talepleriyle çelişerek iç siyasi huzursuzluklara yol açmıştır (Sancak, 2018:58-61).

26 Şubat 1992'de Hocalı'da yaşanan katliam, Mutallibov'un yönetimi altındaki Azerbaycan'ın ulusal güvenlik ve insan hakları konusundaki zaafalarını gözler önüne sermiştir. Ermenistan güçlerinin gerçekleştirdiği bu saldırıda, Azerbaycanlı sivillerin hedef alınması ve büyük kayıpların yaşanması, uluslararası toplum tarafından kınanmıştır. Mutallibov'un bu olay karşısındaki tepkisi, Azerbaycan halkı tarafından yetersiz ve etkisiz bulunarak yönetimine olan güveni sarsmıştır. Bu gelişmelerin ardından, 6 Mart 1992'de Azerbaycan Halk Cephesi'nin öncülüğünde yapılan protestolarla Mutallibov istifa etmek zorunda kalmıştır (Alev, 2020). Yerine geçici olarak Yakub Memmedov getirilmiştir. Ancak, 14 Mayıs'ta Azerbaycan Yüksek Sovyeti, Mutallibov'un istifasını iptal etmiş ve onu yeniden Cumhurbaşkanı olarak atamıştır. Fakat, ertesi gün Azerbaycan Halk Cephesi'nin önderliğindeki silahlı güçler, parlamentoyu ve devlet televizyonunu ele geçirerek Mutallibov'u görevden uzaklaştırmış ve Moskova'ya gitmesine neden olmuştur. Mutallibov'un istifası, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olaylar, Azerbaycan'ın dış politikasında daha bağımsız ve ulusal çıkarları ön planda tutan bir yönetime olan ihtiyacı ortaya koymuştur (Beşikçi, 2016:238,239).

2.2.Elçibey Dönemi

Ara bir geçiş dönemi sonrasında Azerbaycan'da 7 Haziran 1992'de yapılan gerçek anlamda ilk serbest seçimlerde oyların % 60'ını alan Ebulfez Elçibey ülkenin ikinci cumhurbaşkanı olmuştur (Sancak, 2018:61). Tam bir Rus karşıtı ve Türk milliyetçisi olan Elçibey'in ideolojik düşüncesi iktidarda kaldığı süre boyunca ülkenin dış politikasına da yansımıştır. Bu durumun işareti olarak ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye yapan Elçibey, politikasını Türkiye merkezli olarak oluşturmuştur. Azerbaycan'ın BDT üyeliğini iptal eden Elçibey, Rus askerlerinin ülkeden çekilmesini de istemiştir (Mardanov, 2013:61-62). Elçibey, söylem ve eylemleri ile sadece Rusya'yı değil, bir diğer önemli komşu ülke olan İran'ı da karşısına almıştır. Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmesinden söz etmesi İran tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu söylemler bir güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır (Tokluoğlu, 2012:37).

Dış politikasını özelde Türkiye, genelde Batılı ülkelerle beraber hareket etme üzerine kuran Elçibey yönetimi bu tutumunu imzalanan petrol anlaşması ile de göstermiştir. Ancak Türkiye'yi ve Batılı ülkeleri önceleyen bu

anlaşmalar beklenen karşılığı vermemiş ve Elçibey, Türkiye de dahil olmak üzere söz konusu ülkelerden umduğu desteği alamamıştır. Öte yandan Rusya ve İran'a karşı olan politik tutumunun bir yansıması olarak Ermenilerin Azerbaycan topraklarındaki işgalinin yayılarak devam etmesi Aliyev'e olan desteği azaltmıştır. Söz konusu Ermeni işgalinin genişlemesi ve onun tetiklediği ekonomik çöküş ülkede Elçibey yönetimine karşı ciddi bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. Tepkilerin iç savaş boyutuna ulaşmasını istemeyen Elçibey, Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmiş ve 18 Haziran 1993 tarihinde Bakü'den ayrılarak doğduğu yer olan Nahçıvan'a çekilmiştir (Sancak, 2018:62-66).

3.HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ

3 Ekim 1993 tarihinde yapılan seçimlerle Azerbaycan'ın üçüncü cumhurbaşkanı olarak göreve başlayan Haydar Aliyev, gerek Sovyetler Birliği dönemindeki siyasi geçmişi gerekse devlet yönetimi konusundaki tecrübesiyle selefî Ebulfez Elçibey'den oldukça farklı bir lider profili çizmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreterliği ve SSCB Politbüro üyeliği gibi üst düzey görevlerde bulunmuş olan Aliyev, bu deneyimini post-Sovyet dönemin karmaşık jeopolitik ortamında dengeleyici bir dış politika stratejisine dönüştürmüştür (Cornell, 2011:103–106).

Aliyev'in dış politika yaklaşımı, özellikle Elçibey dönemindeki Batı ve Türkiye eksenli politikaların bölgesel güçler — özellikle Rusya — nezdinde doğurduğu rahatsızlıklar dikkate alınarak şekillendirilmiştir. Bu nedenle Haydar Aliyev göreve gelir gelmez dış politikada öncelikle Rusya'yla ilişkileri normalleştirmeye yönelik adımlar atmıştır. Bu kapsamda, Elçibey döneminde uzaklaşılan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) Azerbaycan'ın yeniden katılımı sağlanmış; böylece Moskova'ya karşı uzlaşmacı bir tutum sergilenmiştir (Hunter, 2010:117). Aynı bağlamda Türkiye ile olan ilişkilerde ise daha kurumsal ve kontrollü bir mesafe politikası izlenmiştir. Bu, Türkiye karşıtlığı değil, bölgesel dengeleri gözetken pragmatik bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir.

Haydar Aliyev döneminin en çetin dış politika meselesi şüphesiz Karabağ sorunu olmuştur. 1992'den itibaren yoğun şekilde devam eden savaş, hem Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü zedelemiş hem de ciddi bir insani ve ekonomik krize neden olmuştur. Aliyev, askeri çözüm yerine geçici bir denge sağlamak amacıyla 27 Temmuz 1994 tarihinde Ermenistan ile ateşkes anlaşmasına imza atmıştır. Bu ateşkes çatışmaları durdurmasa da savaş atmosferini yumuşatarak iç siyasal istikrar ve ekonomik toparlanma için zemin hazırlamıştır (De Waal, 2003:231–233).

Ekonomik alanda atılan en kritik adımlardan biri ise Eylül 1994'te imzalanan ve "Asrın Anlaşması" olarak bilinen petrol sözleşmesi olmuştur. Bu anlaşmayla Azerbaycan, 8 farklı ülkeden 13 büyük enerji şirketinin dâhil olduğu çok uluslu bir konsorsiyum ile Hazar enerji kaynaklarını uluslararası piyasalara açma sürecine girmiştir. Söz konusu strateji, sadece ekonomik kalkınmayı değil, aynı zamanda Batılı aktörlerle siyasal iş birliğini derinleştiren bir dış politika hamlesi olarak da değerlendirilmektedir (Babali, 2009:120).

Aliyev'in denge politikası kapsamında önem verdiği diğer bir aktör ise İran olmuştur. Elçibey döneminde oldukça gerilen Azerbaycan-İran ilişkileri, Haydar Aliyev'in iyi niyet çabalarıyla yumuşama sürecine girmiştir. Aliyev, İran'a resmî bir ziyarette bulunarak yeni bir başlangıç mesajı vermiş; ayrıca ABD'nin doğrudan karşı çıkmadığı bazı enerji projelerine İran'ı da dâhil ederek diplomatik ve ekonomik bir denge oluşturmaya çalışmıştır (Shaffer, 2002:91-94). Söz konusu gelişmeler kısa bir zaman içerisinde olumlu sonuçlar doğurmuş ve bu durum ekonomik verilere de yansımıştır.

Yıllar	GSMH Değişimi (%)	GSMH (milyon \$)	Kişi Başına GSMH (\$)	Enflasyon Oranı (%)	İşsizlerin Faal nüfusa oranı	GSMH'da Özel Sektörün Payı (%)	Yabancı Yatırımlar (milyon \$)
1993	-23.1	1326.9	179.9	1229.1	0.52	24	-
1994	-19.7	1629.3	217.9	1763.5	0.65	29.3	150
1995	-11.8	2415.2	319.3	511.8	0.78	4	375.1
1996	1.3	3180.8	416.2	19.9	0.86	38	620.1
1997	5.8	3960.9	513.2	3.7	1.03	46	1307.3

Tablo 1: 1991-2002 Yılları Arasında Azerbaycan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (Aras,2003-2004:5)

Yukarıdaki veriler, Haydar Aliyev'in iktidarı döneminde Azerbaycan ekonomisinin geçirdiği dönüşümü somut bir şekilde yansıtmaktadır. 1993 yılında yaşanan derin ekonomik daralmaya rağmen, Aliyev yönetiminin izlediği dengeli iç ve dış politika, kısa sürede güven ortamının tesis edilmesini sağlamıştır. Bu güven ortamı, hem doğrudan yabancı yatırımların artmasına hem de makroekonomik istikrarın sağlanmasına olanak tanımıştır (Cornell, 2011:115-117).

Özellikle 1994 yılında imzalanan "Asrın Anlaşması"nın ardından yabancı yatırım girişleri hız kazanmış, 1993 yılında sıfır seviyesinde olan doğrudan yatırımlar 1997 yılına gelindiğinde 1.3 milyar doları aşmıştır. Aynı dönemde, 1994'te %1763.5 seviyesinde olan enflasyon oranı 1997'ye

gelindiğinde %3.7'ye düşerek ciddi bir ekonomik toparlanma sağlanmıştır. GSMH'daki büyüme oranı negatiften pozitive dönmüş, kişi başına düşen gelirden ise yaklaşık üç katlık bir artış gerçekleşmiştir (World Bank, 2003).

Haydar Aliyev'in ekonomi politikaları, yalnızca büyüme rakamlarına değil, aynı zamanda kurumsal altyapının güçlendirilmesine de odaklanmıştır. 1995 yılında yürürlüğe giren yeni anayasa, mülkiyet hakkı, özel sektörün teşviki ve yatırım güvenliği açısından önemli bir çerçeve sunmuştur. Bu sayede özel sektörün GSMH içindeki payı %24'ten %46'ya yükselmiş, devlet kontrollü ekonomiden piyasa ekonomisine geçişte önemli mesafeler alınmıştır (UNDP, 1998:21).

Bu dönemde Azerbaycan, uluslararası sistemde de daha görünür ve saygın bir aktör hâline gelmiştir. Ekonomik toparlanma, kurumsallaşma ve izlenen çok taraflı dış politika sayesinde ülke, sadece bölgesel değil küresel düzeyde de itibar kazanmıştır. Tüm bu gelişmelerde, Aliyev'in tecrübeli bir devlet adamı olarak uyguladığı istikrar odaklı yönetim anlayışı belirleyici olmuştur.

SONUÇ

Haydar Aliyev'in 1993–2003 yılları arasında uyguladığı çok yönlü dış politika, Azerbaycan'ı Batı'ya ve Rusya'ya bağımlı bırakmadan, akılcı, dengeli ve pragmatik bir çizgiyle uluslararası arena öne çıkarmıştır. Haydar Aliyev'den önce cumhurbaşkanı olan Elçibey, Türk milliyetçiliğine dayalı dış politika anlayışı ile Azerbaycan'ın coğrafi ve stratejik gerçekliklerini göz ardı ederek, duygusal temellere dayanan bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum, Azerbaycan'ın Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerle ilişkilerinde zorluklara yol açmış ve ülkenin ulusal güvenliği açısından riskler oluşturmuştur. Elçibey'in politikaları, Azerbaycan'ın dış politikasında denge unsurlarını göz ardı ederek, duygusal ve ideolojik bir yönelim sergilemiştir. Elçibey, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, Türk milliyetçiliği ve Pan-Türkizm ideolojisi doğrultusunda bir dış politika izlemeyi tercih etmiştir. Bu yaklaşım, Azerbaycan'ın coğrafi konumunu ve bölgesel dinamiklerini göz ardı ederek, duygusal ve ideolojik temellere dayanan bir dış politika anlayışını benimsemiştir. Özellikle, İran'a karşı sert söylemler ve politikalar, Azerbaycan'ın güneyindeki Azerbaycanlı nüfusla ilişkileri gererek, İran ile olan diplomatik ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca, Elçibey'in Türkiye ile olan ilişkileri ön planda tutması, Azerbaycan'ın diğer komşu ülkeleriyle olan ilişkilerinde dengeyi gözetmeyen bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Bu durum, Azerbaycan'ın ulusal güvenliği açısından riskler oluşturmuş ve ülkenin dış politikasında denge unsurlarının göz ardı edilmesine yol açmıştır. Elçibey'in ideolojik temelli dış politika anlayışı, Azerbaycan'ın bölgesel güçlerle olan ilişkilerinde zorluklara neden olmuş ve

ülkenin ulusal çıkarlarını zedelemiştir. Özellikle, Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerle olan ilişkilerde yaşanan gerilimler, Azerbaycan'ın dış politikasında denge unsurlarının önemini ortaya koymuştur.

Haydar Aliyev, Sovyetler Birliği döneminde edindiği deneyim ve birikimi, Azerbaycan'ın dış politikasında etkin bir şekilde kullanarak, ülkenin ulusal çıkarlarını ön planda tutan bir yaklaşım benimsemiştir. Aliyev, Azerbaycan'ın coğrafi konumunu, etnik yapısını ve bölgesel dinamikleri dikkate alarak, dış politikada pragmatik ve dengeli bir strateji izlemiştir. Bu yaklaşım, Azerbaycan'ın Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerle ilişkilerinde daha sağlam bir zemin oluşturmuş ve ülkenin ulusal güvenliğini pekiştirmiştir. Aliyev'in dış politika anlayışı, Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını ve bölgesel istikrarı ön planda tutan, pragmatik ve dengeli bir strateji olarak öne çıkmıştır. Bu yaklaşım, Azerbaycan'ın dış ilişkilerinde daha fazla saygınlık kazanmasına ve uluslararası platformlarda daha etkin bir aktör olmasına olanak sağlamıştır. Özellikle Türkiye ile olan stratejik işbirliği, iki ülkenin ortak hedeflere ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Aliyev'in dış politika anlayışı, Türkiye ile olan ilişkilerde de önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Haydar Aliyev, Türkiye ile olan tarihi, kültürel ve dilsel bağları göz önünde bulundurarak, iki ülke arasındaki ilişkileri stratejik bir ortaklık düzeyine taşımıştır. Bunun bir sonucu olarak vefatından sonra 15 Haziran 2021 tarihinde imzalanan Şuşa Deklarasyonu, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkileri "bir millet, iki devlet" anlayışıyla daha da pekiştirmiştir. Bu deklarasyon, iki ülke arasındaki askeri, ekonomik ve kültürel işbirliğini derinleştirerek, bölgesel istikrarın sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Aliyev'in dış politika stratejisi, sadece Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını değil, aynı zamanda bölgesel barış ve istikrarı da gözetilen bir anlayış sergilemiştir. Bu yaklaşım, Azerbaycan'ın dış ilişkilerinde daha fazla saygınlık kazanmasına ve uluslararası platformlarda daha etkin bir aktör olmasına olanak sağlamıştır. Özellikle Türkiye ile olan stratejik işbirliği, iki ülkenin ortak hedeflere ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, Haydar Aliyev'in dış politika anlayışı, Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını ve bölgesel istikrarı ön planda tutan, pragmatik ve dengeli bir strateji olarak öne çıkmıştır. Bu yaklaşım, Azerbaycan'ın uluslararası ilişkilerde daha etkin ve saygın bir aktör olmasına katkı sağlamış ve Türkiye ile olan ilişkilerde de stratejik bir ortaklık düzeyine ulaşılmasına olanak tanımıştır. Bu gelişmeler, iki ülkenin ortak çıkarları doğrultusunda daha güçlü bir işbirliği zemininin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKLAR

- Ağayev, M. (2006). Milli Mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri (Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı). İstanbul, Türkiye.
- Alev, S. U. (2020). Tarihi gerçeklik açısından Karanfil romanı. Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(39), 1301–1319.
- Altstadt, A. L. (2017). Frustrated Democracy in Post Soviet Azerbaijan. Columbia University Press.
- Aras, O. N. (2003–2004). Azerbaycan ekonomisi ve dönüşüm süreci. Akademik Araştırmalar Dergisi, 19, 1–15.
- Atmaca, H. (2018). Azerbaycan'ın modern tarihi ve Türkiye ile ilişkileri. Ankara: Nobel Yayınları.
- Babali, T. (2009). Azerbaijan and the Southern Gas Corridor. Insight Turkey, 11(3), 117–129.
- Beşikçi, A. G. S. Ö. (2016). Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan dış politikasındaki stratejik değişimler ve yönelimler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 16(2), 238–259.
- Central Intelligence Agency. (2023). Azerbaijan – People and Society. In The World Factbook. CIA. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/>, Erişim 01 Mayıs 2025,
- Cornell, S. E. (2001). Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. London: Routledge.
- Cornell, S. E. (2006). The politicization of Islam in Azerbaijan. Silk Road Paper. Central Asia Caucasus Institute.
- Cornell, S. E. (2011). Azerbaijan Since Independence. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- De Waal, T. (2003). Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York: NYU Press.
- European Council on Foreign Relations. (2022). Europe's energy security after Ukraine. ECFR. <https://ecfr.eu/article/from-crisis-to-climate-europes-energy-diplomacy-after-two-years-of-war-in-ukraine/>, Erişim 01 Mayıs 2025,
- Hajizada, Z. (2022). Cultural policy and nation building in Azerbaijan. Journal of Eurasian Studies, 13(1), 42–54.
- Hunter, S. (2010). Iran's Foreign Policy in the Post Soviet Era: Resisting the New International Order. Santa Barbara, CA: Praeger.
- İmambeyli, V. (2020). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) dış politikası ve Ali Merdan Topçubaşı. Avrasya İncelemeleri Dergisi, 9(2), 227–245.
- Ismailzade, F. (2005). Azerbaijan's foreign policy and the “balance of interests” strategy. Caucasus & Globalization, 1(1), 69–79.
- Kardaş, Ş. (2011). Geopolitical positioning of Azerbaijan in the 21st century. Turkish Policy Quarterly, 10(3), 37–48.
- Kucera, J. (2020, Tarih belirtilmemiş). Turkey's role in Azerbaijan's victory. Eurasianet. <https://eurasianet.org/turkeys-role-in-azerbaijans-victory>, Erişim 01 Mayıs 2025,
- Mardanov, S. (2013). Azerbaycan dış politikasının temelleri (1991–2003). In C. Erhan (Ed.), Kafkasya'nın yükselen yıldızı: İlham Aliyev döneminde Azerbaycan, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Pew Research Center. (2009). Mapping the global Muslim population. Washington, DC: Pew Research Center.

- Sancak, İ. (2018). Bağımsızlık sürecinde Azerbaycan ve Haziran darbesinin dış politikaya etkileri. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 57–71.
- Shaffer, B. (2002). *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Swietochowski, T. (1995). *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press.
- Şimşir, B. (2011). *Azerbaycan* (1. baskı). İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Tokluoğlu, C. (2012). İ. Aydıngün & Ç. Balım (Eds.), *Bağımsızlıklarının yirminci yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna* (s. 37). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- World Bank. (2003). *Azerbaijan: Country Economic Memorandum*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2022). *Azerbaijan Country Economic Update – Fall 2022*. Washington, DC: World Bank.
- United Nations Development Programme. (1998). *Azerbaijan Human Development Report*. New York: UNDP.
- Yılmaz, R., & Sayın, F. M. (2013). Azerbaycan dış politikasını belirleyen öğeler ve denge politikasına yansımaları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 23–42.
- Yunusov, A. (2004). *Islam in Azerbaijan*. Baku: Friedrich Ebert Stiftung.

Kapadokya Bölgesindeki Traverten Oluşumları ve Jeosit Potansiyeli

Sueda Nur KELEŞ¹

Feyza DİNÇER²

- 1- Yüksek Lisans; Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Bölümü. suedankeles@gmail.com ORCID No: 0000-0003-2462-0602
- 2- Prof. Dr.; Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü. fdincer@nevsehir.edu.tr ORCID No: 0000-0001-6105-4369

ÖZET

Bu çalışma, Kapadokya Bölgesi'nde yer alan beş farklı traverten mostrasının (Kızıltepe, Salanda, Balkaya–Boztepe, Sarıhıdır ve Karadağ) jeolojik, jeomorfolojik ve hidrotermal özelliklerini analiz ederek bu alanların jeosit potansiyelini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Traverten oluşumu; yeraltından yüzeye çıkan mineralli suların, atmosferik basınç ve sıcaklık değişimleriyle kalsiyum karbonat çökmesi oluşturması sürecine dayanır. Kapadokya'daki bu süreç, çoğunlukla fay hatları boyunca yüzeye çıkan termal akışkanlarla gerçekleşmekte olup, bölgenin volkanik ve tektonik yapısı bu oluşumlara zemin hazırlamaktadır. Araştırma kapsamında incelenen her bir mostra; su kimyası, çökeltme sıcaklığı, mikrobiyal katkılar, morfolojik yapı, görsel nitelikler, erişim kolaylığı ve çevresel hassasiyet gibi çeşitli ölçütler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu analiz, Zglobicki'nin (2019) 5 ana başlığa dayanan çok kriterli jeosit değerlendirme yöntemi temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Her lokasyon bu başlıklar kapsamında 24 puan aralığında puanlanmıştır.

Bulgulara göre Balkaya–Boztepe, yüksek estetik değeri, aktif çökeltme yapıları ve kolay ulaşılabilirliği ile en yüksek jeosit potansiyeline sahip alan olarak öne çıkmaktadır. Salanda (Gümüşkent) mostrası ise aktif fay zonu boyunca gelişen, mikrobiyal katkılı ve gözenekli karbonat yapılarıyla dikkat çekmekte ve bilimsel açıdan önemli bir mostra oluşturmaktadır. Karadağ, volkanik kayalarla ilişkili traverten çökmesi bakımından eşsiz bir örnek sunmakta, ancak ulaşım güçlüğü nedeniyle saha gezilerine sınırlı olarak tanınmaktadır. Sarıhıdır ve Kızıltepe, jeolojik potansiyellerine karşın, sınırlı estetik yapı ve düşük görünürlük nedeniyle daha alt seviyede değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, bu çalışma traverten mostralarının sadece doğal yapı olarak değil, aynı zamanda bilimsel araştırma, eğitim ve jeoturizm potansiyeli açısından da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu alanların korunması, tanıtılması ve sürdürülebilir yönetimi, bölgenin jeomiras değerinin yaşatılması adına büyük önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Nevşehir, Kapadokya, Traverten, Jeosit Potansiyeli, Zglobicki Puanlama Modeli

1.GİRİŞ

1.1.Traverten Nedir?

Traverten, yer kabuğunun derinliklerinden yüzeye çıkan sıcak veya soğuk yeraltı sularının, içerisinde çözülmüş halde bulunan kalsiyum karbonatın (CaCO_3) atmosferik koşullar altında çökmesi sonucu oluşan kimyasal tortul

bir kayaç türüdür (Pentecost, 2005:3-4; Temizel, 2009:54-65). Türkiye, traverten oluşumları açısından dünyada önde gelen ülkelerden biridir. Pamukkale (Denizli), Kırşehir, Afyon, Nevşehir ve Sivas gibi birçok bölgede çeşitli traverten mostraları bulunmaktadır (Altunel, 1993:215-233). Travertenlerin tanımı uluslararası literatürde farklı şekillerde yapılmış olsa da genel kabul gören tanım, kimyasal çökelmelerin olmaları ve termal kaynaklarla olan ilişkileridir. Örneğin Ford ve Pedley (1996:117-175), travertenleri sıcak suyun hızlı CO₂ kaybı nedeniyle CaCO₃'ün çökmesiyle oluşan karbonat tortulları olarak tanımlar. Bu tanım, jeotermal sistemlerle bağlantılı olduklarını vurgular. Travertenin yüzey şekilleri oldukça çeşitlidir. Şelale benzeri basamaklar, küçük havuzcuklar, akma yüzeyleri ve kubbemsi yapılar traverten teraslarını oluşturan temel birimlerdir (Özkul, 1999:11-15).

Traverten oluşumları yalnızca kimyasal değil, aynı zamanda çevresel ve klimatolojik faktörlerle de doğrudan ilişkilidir. Özellikle suyun sıcaklığı ve pH değeri, kalsiyum karbonatın çökmesinde belirleyici rol oynar. Yüksek sıcaklıktaki sular, daha fazla çözülmüş mineral taşıma kapasitesine sahiptir; ancak yüzeye çıkarken ani sıcaklık düşüşü ve basınç azalması, bu minerallerin doygunluğa ulaşmasına ve çökmesine neden olur (Özkul, 1999:16-22). Aynı zamanda, çevresel koşullardaki günlük ve mevsimsel değişiklikler de çökme hızını ve yapısını etkiler (Temizel, 2009:60-65). Traverten, hem kimyasal tortul bir kayaç olması hem de kendine özgü doku ve yapı özellikleri taşıması bakımından eşsizdir. Tipik olarak gözenekli, bantlı veya lifsi dokular gösteren travertenler, çökme ortamında meydana gelen fiziksel ve biyolojik etkenlerle biçimlenir. Bu gözeneklilik, bir yandan travertenin estetik ve mimari kullanımına katkı sağlarken, diğer yandan da kayaç dayanımı ve fiziksel özellikleri açısından önemli bir parametre olarak değerlendirilir (Karabacak & Kadir, 2011:12).

Travertenin tanımı, jeoloji ve çevre bilimleri literatüründe ortak kabul görmüş olsa da bazı kaynaklarda oluşum ortamına göre daha ayrıntılı sınıflamalar yapılmıştır. Ford ve Pedley (1996:134-135), traverten çökmesini üç temel ortam üzerinden sınıflandırır: *Akarsu kenarı (fluvial)*, *gölsel (lacustrine)* ve *şelale/terasa bağlı çökelmelerdir*. Bu sınıflama, çökmenin fiziksel koşullarının, mineralleşmenin yapısını ve dokusal özelliklerini doğrudan etkilediğini ortaya koyar.

1.2. Travertenler Nasıl Oluşur?

Travertenler, genellikle sıcak su kaynaklarının bulunduğu jeotermal bölgelerde biriken karbonatlı tortul kayaçlardır ve başlıca kalsiyum karbonat (CaCO₃) minerallerinden oluşurlar. Türkiye'de özellikle Denizli-Pamukkale,

Afyonkarahisar, Nevşehir gibi bölgelerde geniş traverten oluşumları gözlenmektedir. Travertenlerin oluşum mekanizmaları hem kimyasal hem de biyolojik süreçlerin bir arada işlediği karmaşık dinamiklere dayanır. Jeolojik olarak travertenler, karbonatlı çökeltiler grubuna ait olup, özellikle fay zonları boyunca yüzeye çıkan hidrotermal suların etkisiyle oluşurlar. Bu süreç sırasında sudaki karbondioksitin (CO_2) atmosfere karışmasıyla birlikte, çözelti içinde bulunan kalsiyum karbonat doygunluğu aşılır ve çökme meydana gelir (Özkul, 1999:11-22). Travertenlerin oluşumu sadece jeokimyasal değil, aynı zamanda biyolojik süreçlerle de ilişkilidir. Özellikle mikroorganizmaların (örneğin siyanobakterilerin) traverten çökmesine katkıda bulunduğu birçok çalışmada gösterilmiştir (Chafetz & Folk, 1984:20; Gülen, 2012).

1.2.1 Traverten Oluşumunun Temel Kimyasal Mekanizması

Traverten oluşumunun temelinde, yer altından çıkan karbonatça zengin sıcak suların yüzeye çıkması ve burada kalsiyum karbonatın çökmesi yer alır (Özkul, 1999:13). Sıcak su, yeraltı kayaları içinde çözülmüş kalsiyum (Ca^{2+}) ve bikarbonat (HCO_3^-) iyonlarını yüksek konsantrasyonlarda taşır. Bu iyonlar suyun yüzeye çıkmasıyla birlikte sıcaklık ve basınç değişimleri sonucu doygunluk sınırını aşar ve kalsiyum karbonat çöker. Kimyasal olarak bu süreç şu denklemlerle ifade edilir: $CaCO_3$. Suyun sıcaklığı azaldıkça veya basınç düştükçe, çözülmüş CO_2 gazı açığa çıkar; bu da dengeyi kalsiyum karbonatın çökmesi yönüne kaydırır. Bu süreç, travertenlerin temel kimyasal çökme mekanizmasını oluşturur (Temizel, 2009:61). Türkiye'deki Pamukkale travertenlerinde yapılan kimyasal analizler, sıcaklığın 35–100 °C arasında değiştiği ve pH'ın genellikle 6.5–8,5 arasında olduğu belirlenmiştir. Bu değerler, kalsiyum karbonat çökmesi için uygun ortam koşullarını sağlar (Altunel & Hancock, 1993:217).

1.2.2 Fiziksel ve Hidrolojik Koşulların Etkisi

Traverten oluşumunda fiziksel koşullar da kimyasal süreç kadar önemlidir. Su kaynağının sıcaklığı, akış hızı, ortamın pH değeri, suyun içerdiği diğer iyonların türü ve yoğunluğu, karbonat çökmesini doğrudan etkiler. Özellikle sıcak suyun yüzeye çıkışı sırasında ani sıcaklık düşüşü ve basınç azalması, kalsiyum karbonatın hızlı çökmesine yol açar (Özdemir & Yılmaz, 2015:33-48). Akış hızının düşük olduğu alanlarda, karbonat çökeli mi daha düzenli tabakalar halinde olurken, hızlı akan sularda çözülmüş minerallerin taşınması

artar ve çökme daha düzensiz şekiller alabilir. Bu durum, traverten dokusunun ve yüzey şekillerinin oluşumunda belirleyici rol oynar (Karabacak & Kadir, 2011:25-38). Türkiye’de Denizli-Pamukkale’de sıcak su kaynaklarının yamaçlardan aktığı alanlarda gözlemlenen tabakalı travertenler, bu fiziksel etkilerin klasik örneklerindedir. Akışkanlık ve sıcaklık değişimleri tabaka kalınlığı ve porozite üzerinde doğrudan etkilidir (Turan & Çetin, 2018:475-488).

1.2.3 Biyolojik Faktörlerin Rolü

Son yıllarda yapılan araştırmalar, traverten oluşumunda biyolojik faktörlerin de önemli olduğunu göstermiştir. Termofilik bakteriler, algler ve diğer mikroorganizmalar, özellikle karbonat minerallerinin çökmesinde katalizör görevi görür (Pentecost, 2005). Bu mikroorganizmalar, suyun kimyasal bileşimini etkileyerek ve biyofilm tabakaları oluşturarak karbonatın daha hızlı ve düzenli çökmesini sağlar. Türkiye’de yapılan mikrobiyolojik incelemelerde, Pamukkale travertenlerinde termofilik bakteri türlerinin traverten tabakalarının renk ve doku çeşitliliğinde etkili olduğu saptanmıştır (Demirtaş & Yılmaz, 2012:87-95). Bu canlıların varlığı, travertenlerin estetik görünümünü ve yapısal özelliklerini doğrudan değiştirmektedir.

1.2.4 Jeotermal Sistemlerin Önemi

Türkiye, jeotermal kaynaklar açısından zengin bir ülkedir ve bu durum traverten oluşumlarının yaygınlığına katkı sağlar. Jeotermal su kaynakları, yeraltındaki magmatik ve tektonik hareketlerin etkisiyle ısınır ve mineralce zenginleşir. Sıcak su, karstik formasyonlar ve çatlak sistemleri boyunca yüzeye çıkarak traverten yataklarını oluşturur (Özkuş, 1999:11-22). Pamukkale ve çevresindeki jeotermal sistemlerin aktif olması, traverten oluşumlarının devamlılığı açısından kritik bir öneme sahiptir. Bölgedeki sıcak suyun kimyasal bileşimi ve sıcaklığı, travertenlerin kimyasal yapısını belirlerken, bu sistemlerdeki dinamik değişimler çökme hızını ve yapısını etkiler (Altunel & Hancock, 1993:215-233).

1.2.5 Türkiye’de Öne Çıkan Traverten Alanları ve Oluşumları

Pamukkale travertenleri, Dünya çapında en bilinen ve korunan traverten örneklerinden biridir. Burada, sıcak su kaynaklarının binlerce yıl boyunca yüzeye çıkması, katman katman kalsiyum karbonat birikimine yol açmıştır (UNESCO, 2020). Pamukkale'deki traverten oluşumu, yukarıda bahsedilen kimyasal, fiziksel ve biyolojik faktörlerin mükemmel bir uyumuyla gerçekleşmektedir. Afyonkarahisar bölgesinde ise termal suların içerdiği farklı iyon kombinasyonları ve çevresel faktörler, daha karmaşık mineralojik yapılar ortaya çıkarmaktadır. Bu bölgedeki travertenlerde, silikat minerallerinin yanı sıra, hidrotermal aktivitenin etkisiyle kalsit ve aragonit mineralleri farklı oranlarda bulunmaktadır (Çetin & Şen, 2010:45-62). Nevşehir bölgesi, özellikle Kapadokya jeotermal alanları içinde yer alan traverten yataklarıyla dikkat çeker. Burada sıcak su kaynaklarının yanı sıra volkanik kayaçların erozyonuyla beslenen mineraller, traverten çökelmelerinin oluşumunda farklılıklar oluşturur (Özdemir & Yılmaz, 2015:33-48).

1.2.6 Travertenlerin Doku ve Yapı Özellikleri

Travertenler, gözenekli, tabakalı, bantlı veya lifsi yapılar gösterebilir. Bu dokusal özellikler, çökme ortamındaki suyun kimyasal ve fiziksel özelliklerine bağlı olarak değişir (Karabacak & Kadir, 2011:25-38). Yüzeyde oluşan tabakalar, suyun debisi, sıcaklığı ve biyolojik aktivitenin etkisiyle farklı kalınlıklarda ve renk tonlarında meydana gelir. Türkiye'deki travertenlerde sıklıkla karşılaşılan beyaz ve krem renk tonları, yüksek kalsiyum karbonat içeriğinin yanı sıra mikroorganizma faaliyetlerinin de bir sonucudur (Demirtaş & Yılmaz, 2012:87-95).

1.2.7 İnsan Etkisi ve Koruma İhtiyacı

Traverten oluşumu doğal süreçlere bağlı olsa da insan etkisi ile bu süreçlerde değişiklikler gözlenmektedir. Özellikle turizm faaliyetleri, madencilik ve yerleşim alanlarının genişlemesi traverten alanlarını tehdit etmektedir (Turan & Çetin, 2018:475-488). Pamukkale örneğinde, aşırı turizm baskısı nedeniyle travertenlerin doğal su akışı değiştirilmiş ve çökme süreci olumsuz etkilenmiştir. Bu nedenle, traverten alanlarının korunması ve sürdürülebilir kullanımını için bilimsel çalışmaların desteklenmesi, yerel yönetim ve toplum bilincinin artırılması gerekmektedir (Doğan & Erdoğan, 2013:117-126).

1.3 Travertenlerin Mineralojik ve Petrografik Özellikleri

Travertenler, başlıca kalsiyum karbonat minerallerinden oluşan tortul kayalar olup, mineralojik ve petrografik özellikleri çökelme ortamı, suyun kimyasal bileşimi ve oluşum koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterir. Türkiye’de özellikle Pamukkale, Afyonkarahisar ve Nevşehir bölgelerinde incelenen travertenlerde, minerallerin bileşimi ve mikroskobik dokular yapısal özelliklerin yorumlanmasında temel veri sağlamaktadır. Bu bölümde, travertenlerin mineralojik ve petrografik yapısı ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

1.3.1 Travertenlerin Mineralojik Bileşimi

Travertenlerin temel mineralojik bileşeni kalsiyum karbonat (CaCO_3) mineralleri olup, bu grup içinde en yaygın olarak kalsit (calcite) ve aragonit (aragonite) mineralleri bulunur. Türkiye’de yapılan çalışmalar, travertenlerde kalsitin baskın mineral olduğunu göstermektedir (Özkuş, 1999:11-22). Kalsit, daha stabil bir mineral olup düşük sıcaklık ve basınç koşullarında çökler. Aragonit ise daha yüksek sıcaklıklarda ve bazen de değişken çevresel koşullarda oluşur. Pamukkale travertenlerinde yapılan X-ışını difraksiyon analizleri, %85-95 oranında kalsit mineralinin bulunduğunu ortaya koymuştur. Aragonit ise genellikle %5-10 arasında değişen oranlarda tespit edilmiştir (Altunel & Hancock, 1993:215-233). Aragonit varlığı, çökelme ortamındaki sıcaklık ve su kimyasının dinamik yapısına işaret eder. Ayrıca, bazı travertenlerde dolomit mineralleri (%1-5 oranında) ve mikro kristalin kuvars gibi diğer yardımcı mineraller de görülebilir (Çetin & Şen, 2010:45-62). Türkiye’nin diğer traverten bölgelerinde de benzer mineralojik özellikler saptanmıştır. Örneğin, Afyonkarahisar travertenlerinde aragonit oranı Pamukkale’ye göre daha yüksek olabilir ve hidrotermal aktivitenin etkisiyle dolomit mineralleri daha fazla yer tutabilir (Özdemir & Yılmaz, 2015:33-48).

2.YÖNTEM

Bu çalışma, Nevşehir ili sınırlarında yer alan Kızıltepe, Salanda, Balkaya-Boztepe, Sarıhıdır ve Karadağ traverten oluşumlarını jeomorfolojik, jeolojik ve hidrotermal özellikleri yönünden inceleyerek, Zglobicki (2019) tarafından geliştirilen jeosit değerlendirme modeli çerçevesinde koruma ve planlama ilkelerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Amaç, traverten alanlarının oluşum

mekanizmalarını açıklamanın yanı sıra, bu alanların bilimsel, estetik, eğitsel ve turistik yönlerinin de irdelenmesi, sürdürülebilir koruma ve yönetim stratejileri için temel bir çerçeve sunmaktır. Araştırma, Salanda fay zonu üzerinde tespit edilen beş traverten mostrasında (Kızıltepe, Salanda, Balkaya-Boztepe, Sarıhdır, Karadağ) yürütülen arazi incelemelerine dayanmaktadır. Alanların jeomorfolojik, jeolojik ve hidrotermal özellikleri arazideki gözlemler, örnekleme ve jeolojik kesit alımlarıyla saptanmıştır. Elde edilen veriler Zglobicki Modeli' ne göre üç aşamalı süreçte (tanımlama, değerlendirme, planlama) ele alınmıştır. İlk aşamada alanların doğal özellikleri tespit edilmiş, ikinci aşamada bu özelliklerin estetik, bilimsel, eğitsel ve turistik yönleri değerlendirilmiş, son aşamada ise koruma, yönetim ve kullanım stratejileri önerilmiştir. Bu şekilde, Nevşehir'deki traverten oluşumlarına dair çok disiplinli bir çerçeve geliştirilmesi hedeflenmiştir.

3.BULGULAR

Kapadokya Bölgesi, Orta Anadolu'nun jeodinamik açıdan oldukça aktif bir kesiminde yer almakta olup, Neojen dönemden günümüze kadar etkili olan volkanik ve tektonik süreçlerin izlerini taşımaktadır. Bölgenin jeolojik gelişimi, büyük ölçüde İç Anadolu volkanizması ve bu süreçlerle ilişkili gölsel ve karasal tortulanmaların ürünüdür. Erciyes, Hasandağı, Melendiz ve Göllüdağ gibi büyük volkanların da bölgeye katkısı bulunmaktadır.

Bölgedeki litostratigrafik yapı, çoğunlukla altere tuf, volkanik konglomera, aglomera ve ignimbrit gibi genç volkanik kayalardan oluşur. Bu volkanik diziler üzerine gelişen gölsel karbonat çökeltileri, travertenleşmeye uygun litolojik zemin hazırlamaktadır. Özellikle Neojen sonrası dönemde etkili olan tektonik hareketler, bölge genelinde çok sayıda fay zonu ve çatlak sisteminin gelişmesine neden olmuş; bu yapılar hidrotermal suların yeraltından yüzeye çıkmasını kolaylaştırmıştır.

Kapadokya'daki traverten oluşumlarının temelinde bu fay kontrollü hidrotermal sistemler yer almaktadır. Yüzeye ulaşan sıcak ve mineralli sular, özellikle kalsiyum bikarbonat açısından doygunluk seviyesine ulaştığında, CO₂ gazının ortamdaki uzaklaşmasıyla birlikte CaCO₃ (kalsiyum karbonat) çökelti olarak traverten yapılarını oluşturur. Bu süreç, hem fiziksel (sıcaklık ve basınç değişimi) hem de biyolojik (mikrobiyal aktivite) etkenlerle şekillenmektedir.

Sonuç olarak Kapadokya, volkanik ve tektonik evrimin bir sonucu olarak gelişmiş, traverten oluşumuna uygun jeolojik ve hidrojeokimyasal koşullara sahip nadir bölgelerden biridir. Bu özgün yapı hem bilimsel araştırmalar hem de jeoturizm açısından bölgeyi ön plana çıkarmaktadır.

3.1.Kızıltepe (Avcıköy)

Kızıltepe (Avcıköy) travertenini, Kapadokya'nın Salanda havzası içinde yer alan aktif bir fissure-ridge (çatlak sırtı) traverten sistemidir. Aşağıda bu alanın jeomorfolojik ve jeotektonik özellikleri açıklanmıştır.

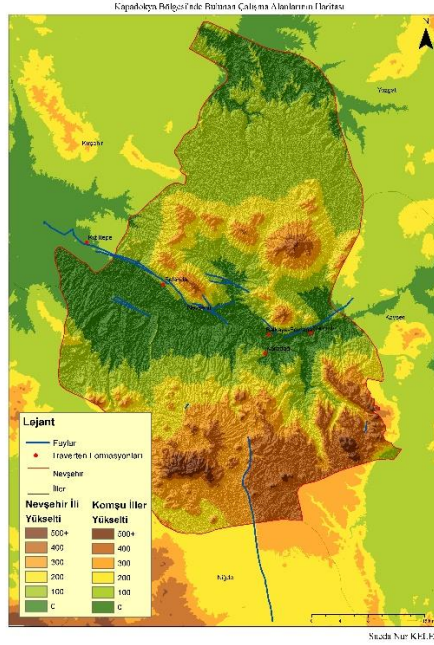
3.1.1. Lokasyon ve Jeomorfolojik Kontekst

Kızıltepe, Avcıköy yakınlarında yer almakta olup, Salanda ana fayı ile ilişkili bir neotektonik zon içinde bulunur. Bu fay zonu, yaklaşık 1–9 km genişliğinde, 66 km uzunluğunda bir doğu–batı yönelimli alanı kapsar. Bölgedeki arazi, yaygın bazalt akıntıları, Eskiyaılacık Formasyonu'na ait teraslar ve Neojen-Kuvaterner yaşlı volkanosedimanter birimler içerir. Bu alan eski bir erozyon yüzeyi üzerinde şekillenmiştir.

3.1.2. Travertenin Yapısı ve Morfolojisi

- Traverten, çatlak boyunca yer alan bir çatlak sırtı şeklinde yükselmiş, doğrusal bir bant olarak görünür.
- Bant merkezindeki çatlaklar, yer yer düzlükler oluşturur; yapı çift doruklu bir antiklinale benzeyen bir form gösterir.
- Ayrışma ve çökme, çatlak kenarlarında yer alan kaynak çıkış noktaları boyunca gerçekleşir.

3.1.3. Tektonik Kontrol ve Yönlenme

Şekil 1. Çalışma kapsamında incelenen travertenlerin jeoloji haritası (Arcmap harita programı ve MTA'dan fay verileri kullanılarak oluşturulmuştur.)

Uzunluk eksenini, N10°E – N20°E (kuzey-kuzeydoğu) yönünde uzanır. Bu doğrultu, σ_1 ana sıkışma eksenini ile büyük ölçüde paraleldir, yani traverten formasyonu büyük ölçüde tektonik stresle kontrol ediliyor. Salanda fay zonu, sağ yönlü doğrultu-atımlı normal fay hareketi gösterir ve yıllık 4 mm'lik sağ atım ile aktif bir konumdadır.

3.1.4. Özet Jeomorfolojik Profil

- Traverten Tipi: Fissure-ridge (çatlak sırtı) düzeni
- Yönelim: NNE (N10–20° E), σ_1 sıkışma ekseniniyle paralel
- Tektonik Rejim: Sağ yönlü doğrultu atımlı + normal fay, yıllık 4 mm atım
- Litoloji Traverten + Eskiyaılacık Formasyonu + bazalt kaplamalar
- Jeomorfoloji: Kırıklı, teraslarla humuslu volkanosedimanter zemin
- Yaş: Pleistosen–Holosen, bazaltlar 1.2–2 Ma aralığında
- Hidrojen Sistem: Mineral zengin su çıkışları, karbonat çökeltisi

3.1.5.Genel Değerlendirme

Kızıltepe hem aktif tektonik kontrolü hem jeotermal sistemle beslenen traverten çökmesi açısından oldukça güncel ve dinamik bir oluşum sergiler. Traverten sırtı hem ana fay zonunun uzanışı hem de bölgedeki volkanik-sedimanter yapı ile uyumlu olarak şekillenmiştir. Güçlü jeomorfolojik yapı ve genç stratigrafi ile bir arada bulunması nedeniyle, bu alan hem akademik hem de jeopark veya geoturizm bağlamında önem taşır.

3.2.SALANDA (GÜMÜŞKENT) TRAVERTEN ALANI

3.2.1.Konum ve Coğrafi Çevre

Salanda Travertenleri, Nevşehir–Kırşehir il sınırına yakın, Salanda köyü ve çevresinde, yaklaşık 6–8 km²'lik bir alanda yer alır. Bu bölge, Salanda Fay Zonu'nun aktif segmentlerinden birinin üzerinde yer alır. Aynı zamanda Kızılırmak nehrine oldukça yakındır, bu da yeraltı su rejimini etkiler. Yükseklikler 1050–1250 m arasındadır ve topoğrafya dalgalı plato karakteri gösterir.

3.2.2. Jeolojik Yapı ve Litoloji

- Temel birimler Neojen yaşlı ignimbritler, tüfler ve kireçtaşlarıdır.
- Bu litolojiler, karstlaşmaya elverişli, gözenekli ve çatlaklı yapıda olduğu için yer altı suyunun dolaşımına ve sıcak su çıkışlarına uygundur.
- Traverten çökelleri genellikle fay düzlemlerine paralel zonlar boyunca damar (fissure vein) tipi çökmüştür.

3.2.3. Jeomorfolojik Özellikler

Alanda belirgin şekilde uzanan çatlak sırtları (fissure-ridge) gözlenir; bu sırtlar birkaç yüz metre uzunlukta ve 1–2 m yüksekliğindedir. Akış yönü kuzeydoğu–güneybatı doğrultusunda ilerleyen traverten bantları görülür. Çökellerin üstü yer yer bitki örtüsüyle kaplanmış, bazı alanlarda da genç karbonat çökelleriyle aktif çökelim devam etmektedir.

3.2.4. Traverten Tipi ve Oluşum Mekanizması

- Tip: Damar tipi traverten + sırt tipi traverten
- Çökme ortamı: Fay hattı boyunca yükselen sıcak yeraltı sularının yüzeye çıktığı ve karbonatın çökmesiyle oluşur.
- Gaz katkısı: Derin kökenli CO₂'nin etkisi büyüktür; bu durum çatlak zonları boyunca traverten sırtlarının oluşumunu destekler.
- Çökme sıcaklığı: Tahmini 40–60 °C

Salanda traverten alanı, Salanda Fay Zonu boyunca gelişmiş hem tektonik kontrollü damar tipi hem de daha yatay gelişen sırt tipi çökel travertenlerin görüldüğü, aktif jeotermal sistemlerin yüzeye yansıdığı bir alan olarak değerlendirilir.

3.3.BALKAYA – BOZTEPE TRAVERTENLERİ (AVANOS / NEVŞEHİR)

Şekil 2: Çalışma kapsamında incelenen (1) Karadağ, (2) Sarıhıdır, (3) Karadağ, (4) Balkaya-Boztepe, (5-6) Karadağ travertenleridir.

3.3.1. Konum ve Genel Coğrafya

Nevşehir ili, Avanos ilçesi sınırlarında yer alır. Balkaya ve Boztepe köyleri arasında, özellikle Boztepe'nin batı ve güneybatı yamacında uzanır. Alan, Kızılırmak vadisinin doğu yamacında, ortalama 1100–1200 m yükselti bandında konumlanmıştır. Genişlik: yaklaşık 4–5 km², doğrultu: KKB–GGD (NW–SE) yönünde uzanır.

3.3.2. Jeomorfoloji

- Alan, çatlak sırtı tipi traverten morfolojisiyle tanımlanır.
- Bu morfoloji, traverten sırtlarının faylara paralel olarak metrelerce uzandığı lineer yapılar oluşturur.
- Dar, dik vadiler, asimetrik yamaç gelişimi ve yüksek eğimli sırtlar dikkat çeker.
- Eğim analizleri bu alanda %15–35 arasında değişen yüksek eğimli yüzeyleri ortaya koyar.

3.3.3. Jeoloji ve Litoloji

- Neojen yaşlı ignimbrit, tuf, aglomera, bazalt
- Üst birimlerde: traverten, kireçtaşı ve yer yer volkanik camlı zonlar

Bu volkanik birimler çatlaklı ve gözenekli yapılarıyla yer altı suyu dolaşımına çok uygundur. Travertenler, fay kontrollü sıcak su çıkışlarıyla, çatlak ve kırık zonlar boyunca çökelmiştir.

3.3.4. Traverten Tipi ve Oluşum Koşulları

- Traverten tipi: Çatlak sırtı (fissure-ridge) + damar tipi (vein traverten)

- Çökelme ortamı: Fay zonları boyunca yükselen sıcak suların yeryüzüne çıkışıyla oluşur.
- Sıcaklık: Ortalama çökelme sıcaklığı tahmini olarak 40–60°C
- CO₂ çıkışı yüksek, bu da çökelme hızını artırır.

Balkaya–Boztepe traverten alanı, fay kontrollü bir jeotermal sistemin yüzeydeki ifadesidir. Derin sirkülasyonlu, CO₂ açısından zengin termal sular, kırık ve çatlak zonları boyunca yüzeye çıkmakta; çatlak sırtı ve damar tipi travertenler oluşturmaktadır. İzotopik veriler, termal + meteojenik kaynaklı suyun, aktif faylanma koşullarında karbonat mineralleri çökelttiğini göstermektedir. Bölgenin jeotermal ve morfolotektonik karakteri, traverten çökelim süreçlerinin hâlen aktif olabileceğini düşündürür.

3.4.SARIHIDIR TRAVERTEN ALANI (AVANOS / NEVŞEHİR)

3.4.1. Konum ve Coğrafi Özellikler

Sarıhıdır, Nevşehir ili Avanos ilçesine bağlı küçük bir yerleşim birimidir. Traverten alanı, Kızılırmak Nehri'nin batı yakasında, Sarıhıdır yerleşiminin hemen doğusunda konumlanır. Rakım: yaklaşık 950–1000 m

Yüzey alanı: Yaklaşık 0.5–1 km², bu da alanı küçük ölçekli, fakat jeolojik olarak anlamlı bir birim haline getirir.

3.4.2. Jeomorfoloji

- Bu alan, daha önceki örneklerden farklı olarak yatay yayılım gösteren tabaka tipi traverten morfolojisine sahiptir.
- Birbirini katmanlar hâlinde örten yatay karbonat çökelleri, küçük çaplı kaynak havuzları ve ince kalsit perdeleri gözlenir.
- Arazi eğimi daha az (%5–10), ancak su çıkış noktaları çevresinde küçük kaskat yapıları (şelale tipi mikroformlar) bulunur.

3.4.3. Jeoloji ve Litolojik Özellikler

Temel kayaç: Neojen yaşlı ignimbrit ve yer yer tuf

Bu tuf ve ignimbrit tabakaları arasında karstlaşmaya eğilimli kireçtaşı mercekleri bulunabilir. Traverten çökelleri, bu zemin üzerine yerleşmiş olup ince tabakalı, şeritli yapı (lamine traverten) sergiler.

3.4.4. Traverten Tipi ve Oluşum Koşulları

- Traverten tipi: Tabaka tipi (barrage–düzey travertenleri) Kaskat tipi mikroformlar (şelaleye benzer katmanlaşmalar)
- Çökelme ortamı: Yüzeğe çıkan ılıca tipi su kaynaklarının çevresinde, düşük eğimli yüzeylerde karbonat çökelişi
- Sıcaklık: Tahmini çökelme sıcaklığı 30–40°C Bu, sistemin diğer alanlara göre daha ılımlı termal karakter taşıdığını gösterir.

Sarıhıdır Travertenleri, diğer alanlara göre daha sakin jeotermal sistemlerin yüzey ifadesi olarak değerlendirilir. Yüksek sıcaklık ve yoğun gaz katkısından ziyade, ılıca tipi yüzey sularının oluşturduğu laminer tabakalı travertenler öne çıkar. Yüzey morfolojisi sade, ama izotop verileri sistemin termal karakterini koruduğunu gösteriyor. Tektonik kontrol, bölgesel değil, daha çok lokal fay hatları üzerinden gerçekleşmiş olabilir. Bu alan, jeolojik açıdan aktif olmayan fakat iyi korunmuş traverten örnekleri açısından önemlidir.

3.5.KARADAĞ TRAVERTENLERİ (AVANOS / NEVŞEHİR)

3.5.1. Konum ve Coğrafi Özellikler

Nevşehir ili, Avanos ilçesinin doğusunda, Karadağ tepe formasyonu çevresinde yer alır. Traverten alanı, Karadağ'ın güney yamaçlarında konumlanır. Yükselti: yaklaşık 1200–1300 m Alan hem yüksek plato hem de eğimli yamaç formunda traverten çökelişi içerir.

3.5.2. Jeomorfolojik Yapı

- Karadağ'daki traverten oluşumları, özellikle dağ yamacına paralel damar tipi (vein) ve yer yer katmanlı sırt tipi traverten formlarında gelişmiştir.
- Eğimli arazi ve yüksek topoğrafya nedeniyle, çökelim sıklıkla kaskatlı, akış yönünde çizgisel traverten bantları şeklindedir.
- Traverten çökelişi, topoğrafyanın yönüne göre güneybatıya doğru açılan bir yayılım gösterir.

3.5.3. Jeolojik ve Litolojik Özellikler

- Ana zemin birimleri: Neojen yaşlı ignimbrit ve tüfler
- Volkanik aglomeralar ve bazaltik geçiş zonları
- Üst seviyelerde: karbonatlı çökel kayaçlar (kireçtaşı, traverten)
- Bu birimler çatlaklı yapıları sayesinde jeotermal sıvı geçişine olanak verir.

3.5.4. Traverten Tipi ve Oluşum Koşulları

- Tip: Damar tipi (vein) Çatlak sırtı tipi Akış yönlü tabakalı traverten bantları
- Çökeltme ortamı: Derin fay zonları boyunca yükselen yüksek sıcaklıklı termal sular
- Çökeltme sıcaklığı: 50–70 °C (yüksek)
- Gaz etkisi: CO₂ çıkışı yüksektir, çökeltme hızını artırır ve kalsit çökeltimini hızlandırır.

Karadağ Travertenleri, yüksek sıcaklıklı, magmatik gaz katkılı bir jeotermal sistemin yüzey ifadesidir. Diğer örneklerden farklı olarak, bu alanda volkanizmanın artçı etkisi net bir şekilde izlenmektedir. Traverten morfolojisi daha çok damar ve sırt tipi, eğimli arazide gelişmiş. İzotopik veriler, derin

dolaşım ve gaz zengini bir sistemin varlığını işaret eder. Jeomorfolojik olarak hem yüksek plato hem de akış yamaç formu bir aradadır. Bölge, jeotermal enerji potansiyeli ve neotektonik analiz açısından önem arz eder.

4.ZGLOBICKI (2019) TRAVERTEN POTANSİYELİ DEĞERLENDİRME KRİTERLERİ

Kriterlerin her biri 0–5 arasında puanlanır (maksimum toplam puan: 24). Değerlendirme şu başlıklar altında yapılır:

- 1. Jeolojik Özellikler (travertenin oluşum koşulları, aktif tektonik, fay hattı varlığı)
- 2. Mineraloji ve Petrografi (travertenin kalitesi, saflığı)
- 3. Ekonomik Potansiyel (rezerv miktarı, çıkarılabilirlik)
- 4. Erişilebilirlik ve Lokasyon (altyapı, yol, ulaşım olanakları)
- 5. Turizm Potansiyeli (görsellik, çevresel değer, mevcut turistik faaliyet)

Tablo 1: Potansiyel Jeosit olarak traverten alanlarının genel değerlendirmesi için Zglobicki vd. (2019) ‘den araştırma konusu için uyarlanmıştır.

Traverten Potansiyeli Değerlendirme Kriterleri (24)	Kızıltepe (Avcıköy)	Salanda (Gümüşkent)	Balkaya - Boztepe (Avanos)	Sarıhıdır	Karadağ
Jeolojik Özellikler	4	5	4	3	2
Mineraloji ve Petrografi	3	4	4	3	3
Ekonomik Potansiyel	3	4	4	3	2
Erişilebilirlik	3	4	5	2	2

Turizm Potansiyeli	2	3	5	2	1
Toplam Puan	15	20	25	13	10

4.1.Travertenlerin Zglobicki'ye Göre Potansiyel Değerlendirmesi

Tablo 2: Traverten alanlarının potansiyel düzey puanları

Lokasyon	Puan	Potansiyel Düzeyi
Kızıltepe (Avcıköy)	15	Orta
Salanda (Gümüşkent)	20	Yüksek
Balkaya-Boztepe (Avanos)	22	Çok Yüksek
Sarıhıdır	13	Düşük-Orta
Karadağ	10	Düşük

4.1.1. Kızıltepe (Avcıköy)

- Jeolojik Özellikler: 4 (fay zonuna yakın, genç oluşumlar)
- Mineraloji & Petrografi: 3 (orta kalitede travertenler biliniyor)
- Ekonomik Potansiyel: 3
- Erişilebilirlik: 3 (köy yolu ile ulaşım var)
- Turizm Potansiyeli: 2 (düşük tanıtım ve ziyaretçi)
- Toplam: 15/2

4.1.2.Salanda (Gümüşkent)

- Jeolojik Özellikler: 5 (Salanda Fay zonu üzerinde)

- Mineraloji & Petrografi: 4 (önemli ve araştırılmış yapılar)
- Ekonomik Potansiyel: 4 (kapsamlı rezervler)
- Erişilebilirlik: 4 (ulaşım nispeten kolay)
- Turizm Potansiyeli: 3
- Toplam: 20/25

4.1.3. *Balkaya-Boztepe (Avanos) ve çevresi*

- Jeolojik Özellikler: 4
- Mineraloji & Petrografi: 4
- Ekonomik Potansiyel: 4
- Erişilebilirlik: 5 (Avanos'a çok yakın)
- Turizm Potansiyeli: 5 (Kapadokya bölgesi içinde)
- Toplam: 22/25

4.1.4. *Sarıhıdır*

- Jeolojik Özellikler: 3
- Mineraloji & Petrografi: 3
- Ekonomik Potansiyel: 3
- Erişilebilirlik: 2 (ulaşım kısıtlı olabilir)
- Turizm Potansiyeli: 2
- Toplam: 13/25

4.1.5. *Karadağ*

- Jeolojik Özellikler: 2 (fay zonundan uzak)
- Mineraloji & Petrografi: 3
- Ekonomik Potansiyel: 2
- Erişilebilirlik: 2
- Turizm Potansiyeli: 1
- Toplam: 10/25

En yüksek potansiyele sahip lokasyonlar Avanos çevresi (Balkaya-Boztepe) ve Salanda'dır. Hem jeolojik konumları hem de turistik potansiyelleri bu sonucu desteklemektedir. Kızıltepe orta düzeyde potansiyele sahiptir, gelişim için araştırmaya açık olabilir. Sarıhıdır ve Karadağ ise mevcut durumda düşük potansiyel göstermekte; ancak bilimsel inceleme ile potansiyelleri yeniden değerlendirilebilir.

6.SONUÇ

Yapılan jeolojik incelemeler, bu bölgedeki traverten mostralarının sadece görsel ya da turistik açıdan değil, aynı zamanda bilimsel, eğitsel ve jeoarkeolojik değerler açısından da oldukça yüksek bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Żglobicki'nin jeosit değerlendirme kriterlerine göre yapılan sınıflandırmalar, Kapadokya travertenlerinin çok yönlü olarak değerlendirilebileceğini açıkça göstermektedir.

Özellikle Karadağ ve Balkaya–Boztepe traverten mostraları hem bilimsel özgünlük hem de görsel çekicilik açısından öne çıkmaktadır. Karadağ, volkanik kayalarla doğrudan ilişkili bir çökeltme ortamı sunmakta ve magmatik kaynaklı hidrotermal akışkanların etkisiyle gelişmiş karbonat çökelmeleri barındırmaktadır.

Benzer şekilde, Balkaya–Boztepe mostrası da aktif traverten çökelişi, belirgin sırt ve koni yapıları ile dikkat çekmektedir. Yüzeysel akışlarla oluşan bu travertenler, renk farklılıkları, şeritli yapılar ve gözenekli yüzeyleriyle estetik anlamda zengin örnekler sunmaktadır. Ayrıca, bölgeye kolay erişim ve gözlem yapılabilir olması, onu hem bilimsel geziler hem de jeoturizm açısından uygun hâle getirmektedir.

Bununla birlikte, Salanda (Gümüşkent) ve Sarıhıdır mostraları da bilimsel değer taşıyan, özellikle fay zonları ile ilişkili çökeltme sistemlerini ortaya koymaları açısından dikkat çekicidir. Bu alanlarda gözlemlenen mikrobiyal katkılı karbonat çökeltileri, biyokimyasal süreçlerin traverten oluşumundaki rolüne dair mostra verileri sunmaktadır. Bu yönüyle, özellikle eğitim ve saha çalışmaları açısından örnek niteliği taşımaktadırlar. Her iki mostrada da düşük sıcaklıklı termal akışkanlar ve bikarbonat zengin suların kontrolünde gerçekleşen çökeltme süreçleri, karbonat taşlarının çeşitliliğini artırmakta ve araştırma potansiyelini desteklemektedir.

Kızıltepe (Avcıköy) ise daha sade bir yapıya sahip olmakla birlikte, ignimbrit ve tuf zemin üzerindeki yüzeysel çökme izleriyle bölgedeki hidrotermal aktivitenin çeşitliliğini göstermek açısından anlamlıdır. Jeomorfolojik olarak belirgin traverten sırtları bulunmasa da bu tür alanlar karbonat çökellerinin farklılaşma mekanizmalarının anlaşılması açısından önemli veri sağlayabilir.

Sonuç olarak, Kapadokya'daki bu traverten mostraları yalnızca doğal güzellik unsurları değil; aynı zamanda bilimsel çalışmalar, eğitim faaliyetleri ve sürdürülebilir jeoturizm açısından önemli jeositlerdir. Bu alanların koruma-kullanma dengesi içinde değerlendirilmesi hem doğal mirasın korunması hem de bölgesel kalkınmaya katkı sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

REFERANSLAR

Dergi ve Makale Kaynakları

Altunel, E., ve Hancock, G. S. (1993). Formation of the Pamukkale travertine terraces, Turkey. *Sedimentary Geology*, 82(3-4), 215-233.

Çelik, A., ve Arıkan, M. (2017). Türkiye'de jeolojik mirasın korunması ve traverten alanları örneği. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 41(2), 157-169.

Çetin, M., ve Şen, C. (2010). Afyonkarahisar termal alanındaki traverten oluşumları ve jeokimyasal özellikleri. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 53(1), 45-62.

Demirbaş, A. (2015). Jeolojik miras kavramı ve önemi. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 58(3), 301-315.

Demirtaş, A., ve Yılmaz, E. (2012). Influence of thermophilic microorganisms on travertine deposits in Pamukkale, Turkey. *Turkish Journal of Microbiology*, 46(2), 87-95.

Demirtaş, A., ve Yılmaz, E. (2012). Pamukkale travertenlerinde termofilik mikroorganizmaların etkisi. *Türkiye Mikrobiyoloji Dergisi*, 46(2), 87-95.

Doğan, S., ve Erdoğan, H. (2013). Traverten taşlarının mimari kullanımı ve dayanıklılık artırıcı uygulamalar. *Mimarlık ve Yapı*, 24(3), 117-126.

Ford, T. D., ve Pedley, H. M. (1996). A review of tufa and travertine deposits of the world. *Earth-Science Reviews*, 41(3-4), 117-175.

Fouke, B. W. (2011). Hot-spring Systems Geobiology: Abiotic and Biotic Influences on Travertine Formation at Mammoth Hot Springs, Yellowstone National Park, USA. *Sedimentary Geology*, 143(3-4), 179-199.

Gökçe, M., ve Çelik, A. (2018). Türkiye'de travertenlerin jeolojik miras olarak önemi. *Doğa Bilimleri Dergisi*, 12(1), 45-62.

- Jones, B. (2011). Travertine. In: *Developments in Sedimentology* (Vol. 63). Elsevier.
- Kara, H., & Duru, B. (2017). Travertenlerin Çökeltme Ortamına Göre Sınıflandırılması: Batı Anadolu Örneği. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 41(2), 135-149.
- Karabacak, V., ve Kadir, A. (2011). Travertenlerin fiziksel özellikleri ve mimari uygulamalardaki yeri. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 145, 25-38.
- Karakuş, E., ve Öztürk, M. (2019). Jeoturizm ve jeolojik mirasın sürdürülebilir yönetimi: Pamukkale örneği. *Turizm Bilimleri Dergisi*, 11(2), 45-62.
- Kayan, İ. (2007). Roma ve Bizans Dönemlerinde Traverten Kullanımı. *Anadolu Arkeoloji Dergisi*, 12(2), 89-104.
- Keller, C. M., ve Blodgett, R. H. (2006). Onyx calcite and travertine: Distinguishing characteristics and formation environments. *Carbonates and Evaporites*, 21(1), 41-53.
- Kızıltepe, E., ve Tekin, G. (2018). Jeosit kavramının geliştirilmesi ve Türkiye'deki örnekler. *Türkiye Jeoloji Dergisi*, 42(1), 87-99.
- Koçyiğit, A., ve Yaltrak, C. (2012). Karadeniz Bölgesi Travertenlerinin Morfolojik ve Mineralojik Özellikleri. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 55(1), 23-40.
- Özdemir, Y., ve Yılmaz, S. (2015). Türkiye'de Jeotermal Kaynaklar ve Traverten Oluşumları: Denizli ve Çevresi Örneği. *Türkiye Jeotermal Derneği Bülteni*, 47, 33-48.
- Özer, M., ve Yıldırım, T. (2020). Pamukkale travertenlerinin jeosit olarak önemi ve koruma gerekliliği. *Doğa ve İnsan*, 7(1), 12-25.
- Özkul, M. (1999). Türkiye'de traverten oluşumu ve hidrojeolojik özellikleri. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 23(1), 11-22.
- Öztürk, M., ve Sarı, A. (2014). Burdur Gölü Çevresindeki Travertenlerin Sedimantolojik İncelemesi. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 57(3), 207-220.
- Pentecost, A. (2005). *Travertine*. Springer.
- Sutton, A., et al. (2017). Dolomite Formation in Geothermal Systems: Implications for Travertine Deposits. *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 211, 321-338.
- Temizel, İ. (2009). Çevresel faktörlerin traverten çökeltme hızına etkisi. *Jeomorfoloji Dergisi*, 15(1), 54-65.
- Turan, E., ve Çetin, M. (2018). Pamukkale travertenlerinin turizm baskısı altındaki korunması. *Çevre Bilimleri Dergisi*, 36(4), 475-488.
- Tüysüz, O., ve Özcan, A. (2016). Traverten alanlarının hidrojeolojik dengesi ve korunması. *Yerbilimleri*, 40(3), 198-210.
- Yılmaz, R., ve Korkmaz, S. (2021). Jeoturizm ve jeolojik mirasın koruma stratejileri: Pamukkale örneği. *Jeoloji ve Turizm Dergisi*, 5(3), 102-118.

Elektronik Kaynaklar

UNESCO (2020). Hierapolis-Pamukkale World Heritage Site Documentation. <https://whc.unesco.org/en/list/485>

Maden Tetkik ve Arama Genel M¼d¼rl¼g¼. (2023). *T¼rkiye diri fay haritası* [Harita veri seti]. <https://www.mta.gov.tr>

